

Sobre a decadencia do subxuntivo en prótases condicionais en galego e español e a subxuntivización da forma *cantara*

ALEXANDRE VEIGA

1. INTRODUCCION

Un dos fenómenos máis relevantes na diacronía do sistema verbal español foi a migración modal experimentada pola forma *cantara*, que, procedente do "pluscuamperfecto de indicativo" latino clásico *amaueram* e exclusivamente indicativa en canto ó seu significado modal cando menos ata unha determinada etapa do castelán medieval, funciona no español moderno principalmente como expresión do contido modal propio do subxuntivo. A esta situación chegou *cantara* facéndose alomorfo da forma etimoloxicamente subxuntiva *cantase*, procedente do "pluscuamperfecto de subxuntivo" latino *amauissem*. As dúas formas son hoxe por hoxe perfectamente intercambiábeis sempre e cando o contido modal expresado sexa o propio do subxuntivo, o que non implica que o español peninsular moderno non conserve aínda algúns empregos residuais de *cantara* con valor indicativo (basicamente empregos indicativos irrealis en que a referida forma é alomorfo de *cantaría*) (1). En canto ó emprego modo-temporal correspondente á tradicional etiqueta de "pluscuamperfecto de indicativo", *cantara* perdeu definitivamente esta posibilidade -que na lingua moderna expresa a forma composta de creación romance *había cantado*- xa no século XV (2), se ben en tempos modernos, e sobre todo a partir do s. XIX, a lingua escrita tentou unha recuperación -artificial- do

(1) Referímonos ó coñecido uso de *podiera, debiera, quisiera* por *podría, debería, querría* (cfr. *infra* §§ 2.1, 3.5). En español de América sobrevive con máis forza a posibilidade de emprego de *cantara* por *cantaría*, que non se reduce a estes tres verbos modais: "si yo volviera a nacer, no *estudiara* medicina", "si yo tuviese esas fotos, te las enseñara" (exemplos de Navarro, 1989: 122). Sinalemos que entre as formas compostas correspondentes a situación en español moderno é distinta, pois -e sobre isto voltaremos en § 3.5- *hubiera cantado* é habitual sustituto de *habría cantado* como "irreal de pasado" con calquera tipo de verbos.

(2) Cfr. Wright (1932: 5-6), quen menciona o *Arcipreste de Talavera* (Martínez de Toledo, 1438) como o remate do antigo emprego, con sinaladas excepcións posteriores como os romances ou algúns empregos arcaizantes de Diego de San Pedro, Cervantes, o *Amadís de Gaula* ou a *Historia de España* de J. de Mariana. Pero véxanse novos datos en Davis (1934) e Luquet (1988: § VII.1.1). A. de Nebrixa dou testemuño en 1495 do arcaísmo destes usos (cfr. cita e comentario en Luquet: *ibid*), que posteriormente (1535-6) J. de Valdés tería por malsoantes (cfr. cita e comentario en Luquet, 1988: § VIII.4).

emprego etimolóxico, recuperación allea á realidade do sistema e que non trascendeu fóra de determinados estilos de lingua (3).

Parcialmente semellante é a situación do galego moderno, sistema no cal *cantara* chegou a funcionar tamén como alomorfo de *cantase* no dominio modal do subxuntivo (4), pero sen deixar nunca de expresa-lo seu contido modal etimolóxico de "pluscuamperfecto de indicativo" (ó contrario do sucedido en castelán en virtude da plena inserción no sistema verbal das formas compostas); por outra parte, *cantara* mantén tamén en galego moderno certas posibilidades de aparición como indicativo irreal equivalente a *cantaría* (5). A "subxuntivización" de *cantara*, non descoñecida, por outro lado, na historia do portugués (6), constitúe un fenómeno diacrónico común a español e galego.

Outro aspecto común na historia destes dous sistemas verbais é a desaparición dos chamados "futuros de subxuntivo". Nin o galego nin o español actuais -con algunha excepción xeográfica no caso do español (7)- manteñen na lingua viva as antigas formas *cantar* (gal.) / *cantare* (esp.), artificialmente empregadas aínda de cando en cando por escritores ou en determinados estilos de lingua deliberadamente arcaizantes; estes empregos "cultistas" acababan non poucas veces en utilizacións erróneas destas formas, proba inequívoca da súa inexistencia na lingua real e, por tanto, da súa ausencia da competencia lingüística dos falantes. Fronte á situación do portugués, onde as formas *cantar* / *tiver cantado* están perfectamente vivas na actualidade, en español escrito advírtese unha forte decadencia porcentual de *cantare* / *hubiere cantado* no s. XVII (8), se ben nos rexistros cultos o emprego das mesmas aínda é coherente cos seus usos antigos ata ben avanzado o s. XIX, século na segunda metade do cal xa se documentan suficientemente empregos incorrectos que testemuñan a non realidade destas formas no sistema (cfr. *infra* § 3.3); no español escrito do s. XX o emprego é residual (9). En canto ó español falado, autores como Granda (1968) e Luquet (1987), partindo de observa-

(3) Wright (1932: § 6) situou o inicio desta recuperación en Jovellanos (*El delincuente honrado*, 1774), se ben Luquet (1988: § VIII.4) documenta máis exemplos anteriores ó XVIII e posteriores ó XV, que se esforza en xustificar non como indicativos, senón como subxuntivos (cfr. *infra* nota 61).

(4) Santamarina (1974: 114) expón que en galego actual "todas las formas en *-se* son susceptibles de sustitución por *-ra*, sin que el sentido de la frase se altere en nada, ni siquiera en lo afectivo". Nalgunhas falas galegas a subxuntivización da forma en *-ra* levou a *cantase* a desaparecer da lingua falada, isto é o que sucede, por exemplo, na comarca de Ferrol (cfr. Porto Dapena, 1972: § I, nota 4).

(5) "Ó que *quixera* saber é por que non lle fixeche fronte daquela", "e ten o conto calado en non o *debera* ter", "imal *fora*!", "iquen nos *dixera* que iba chover hoi!" (Exemplos de Santamarina, 1974: 115, actualizámo-la acentuación).

(6) Cunha & Cintra (1984: 456) menciónan exemplos literarios como "Quem te adorara, se adorar *pudera*!" (A. de Guimaraens), "Assistimos à divina tragédia, como se *fôramos* [...] os últimos personagens póstumos do Mestre" (T. de Pascoaes) e algunhas construcións fixas exclamativas, rexistrables na fala viva e tamén na lingua literaria: "quem me *dera* [...]!", "*prouvera* a Deus [...]!", "*pudera* [...]!", "*tomara* (que) [...]!".

(7) Cfr. Granda (1968) sobre a conservación destas formas no español antillano.

(8) Wright (1931: 109) sinalou un visible descenso na aparición destas formas no español do s. XVIII; Luquet, revisando os datos de Wright, autor no que observa que excluíu do seu corpus de traballo practicamente todo o que se escribiu en España entre 1636 e o remate do s. XVII, adianta a data da maior decadencia dos "futuros de subxuntivo" falando dunha "caída brutal" no uso destas formas cara a fin do primeiro tercio do s. XVII ou pouco despois (cfr. 1987: 510, 1988: § VIII.2).

(9) Molho (1975: 570-1, nota 2) p. ex., menciona a súa conservación ata o presente século na linguaxe xurídica e nos misais.

cións sobre feitos diferentes, defenden que no castelán popular peninsular os "futuros de subxuntivo" estaban xa en decadencia nas primeiras décadas do s. XVI. No caso do galego, o practicamente nulo cultivo escrito da lingua entre os séculos XVI e XIX imposibilita un estudio documental da progresión na desaparición destas formas comparable ó que Wright (1931) levou a cabo no terreo do español. Tralo Rexurdimento literario do s. XIX as aparicións de *cantar* no galego escrito representan con frecuencia empregos erróneos, situación comparable á do español coetáneo e da que temos que extrae-la mesma conclusión: a inexistencia destas formas verbais na lingua real (10).

Subxuntivización de *cantara* e desaparición dos "futuros de subxuntivo" constitúen, como vimos de ver, aspectos comúns na evolución dos sistemas verbais español e galego. No caso do español, aínda que con escasez de estudos específicos, non é difícil atoparmos referencias a estes dous fenómenos, ben coñecidos de hispanistas e romanistas en xeral, e o investigador dispón de informacións previas que considerar; non sucede o mesmo no caso do galego, dominio lingüístico respecto do cal xa vén sendo tópico lamenta-lo retraso nas investigacións lingüísticas en relación con outras áreas románicas e poñe-los ollos, máis ca no que se leva feito, no moito que aínda está por facer.

Inicialmente parece que nos atopamos ante dous fenómenos independentes, que habitualmente gramáticos e investigadores diacrónicos da lingua española mencionan por separado e sen falaren de ningunha posible relación dos seus respectivos desenvolvementos. Pero unha aproximación un tanto detida á cuestión fainos reparar nun detalle que non pode senón chama-la nosa atención, como é a posible influencia que no comportamento histórico destas formas tivo un contexto sintáctico concreto: as prótases condicionais construídas coa conxunción condicional por excelencia: esp. *si*, gal. *se*.

É de aceptación xeral entre os hispanistas, sobre a realidade que os textos mostran, que a migración modal de *cantara* do indicativo ó subxuntivo comezou precisamente por esta situación sintáctica. Ben coñecido dos diacronistas é o verso 2061d do manuscrito P do *Libro de Alexandre* (11), "bien andante fuera Poro sy todos fueran atales", reiteradamente citado como primeiro testemuño desta migración modal das formas en *-ra* (cfr. *infra* § 3.5). A documentación medieval galega tamén ofrece exemplos de *cantara* empregado en prótases con *se* (cfr. Montegudo, 1989).

Pero sucede que na diacronía do español as prótases condicionais con *si* constitúen precisamente o único contexto en que as antigas formas *cantare / hubiere cantado* non foron substituídas por aquelas que as reemplazaron en tódalas demais situacións, a saber, *cante / haya cantado* (cfr. Veiga, 1989a: §§ 1.4.1, 4.3), formas estas non combinables coa conxunción condicional *si* desde as orixes da

(10) Cfr., p. ex. Porto Dapena (1972: § I), Alvarez Blanco *et al.* (1986: § XII.6.3). Sobre a errónea consignación dos "futuros de subxuntivo" como formas vivas en galego na gramática de Vázquez Cuesta & Mendes da Luz (1971: 120) cfr. as nosa crítica en Veiga (1989a: nota 27).

(11) Ed. A. Morel-Fatio, Dresden, 1906. Na edición crítica de D. A. Nelson, Madrid, Gredos, 1979, que opta por seguir neste caso o manuscrito O (*fussen = fuessen*) por rexeitar en xeral os casos de *-ra* en prótases (cfr. Montero, 1989a: 95ss) este verso é o 2082d.

lingua (12), e *mutatis mutandis* dirémo-lo mesmo para a substitución *cantar* > *cante* na diacronía do galego: o galego emprega *cante* en tódolos casos en que o portugués, mantendo a situación antiga, emprega *cantar*, coa única excepción das prótases condicionais con *se*, que tampouco en galego admiten a forma *cante*. Como herdeiro de *cantare*, tendendo porcentualmente á combinación coas mesmas formas en apódose, aparece na historia das condicionais españolas a forma de "presente de indicativo" *canto* (13), e parella substitución tivo lugar na diacronía do galego (cfr. Monteagudo, 1989), sen dúbida pola mesma vía e esixindo a mesma explicación.

Pero as prótases condicionais son tamén mencionadas en estudos de dialectoloxía hispánica como o contexto sintáctico onde se iniciou a substitución das formas *cantara* ~ *-se* por *cantaría* nunha determinada zona do español peninsular septentrional. Engadamos tamén as prótases condicionais tipo *si tendré*, especialmente documentables na área aragonesa, que equivalen ás prótases en *si tuviere* do castelán medieval común, e a substitución de *cantara* ~ *-se* por *cantava* que se advirte no xudeoespañol tamén nas prótases con *si* e que supón nin máis nin menos o mesmo fenómeno que triunfou no francés moderno, onde *si j'avais* desterrou a *si j'eusse*.

Ante estes feitos só podemos extraer unha conclusión inicial: nas prótases condicionais construídas coa conxunción derivada do *si* latino a diacronía dos sistemas verbais iberorromances (e non só iberorromances) ofrece diferentes casos de substitución de formas orixinariamente subxuntivas por formas orixinariamente indicativas, substitucións en bastantes ocasións determinantes da desaparición, cando menos neste contexto, da primitiva forma de subxuntivo, pero nun sinaladísimos caso conducentes ó alomorfismo: a actual igualación funcional *cantara* ~ *-se* en español ou galego modernos cando a significación modal é de subxuntivo. A substitución de subxuntivo por indicativo, á que algún autor como Mendeloff (1960: 8) fixo referencia como característica no desenvolvemento diacrónico das condicionais *irreais* (cfr. *infra* §§ 2ss) de orixe latina, non se reduce, como os feitos expostos mostran, ás condicionais calificables coa tradicional denominación de "irreais". A diacronía dos dialectos iberorrománicos ofrece exemplos desta substitución para tódalas formas subxuntivas que no protorromance podían figurar en prótases con *se* / *si*, expresasen ou non un contido modal de irrealidade.

Compréndese agora a verosimilitude dunha posible explicación común para estes diferentes cambios, e resulta evidente que a actuación da conxunción condicional descendente da latina *si* respecto da oposición modal indicativo / subxuntivo debe ser esclarecida como paso previo á investigación dos fenómenos diacrónicos aquí reseñados.

(12) Non sen que aparezan algúns exemplos excepcionais, como os seis casos de prótase en *si tenga* que Rojo & Montero (1983: 136 cadro 54) rexistraron no seu amplo *corpus* de textos casteláns medievais.

(13) Sobre a invalidez de aceptarmos *cantara* ~ *-se* como substituto de *cantare* nas prótases condicionais castelás con *si*, substitución defendida por diversos estudiosos españois nas últimas décadas, cfr. Veiga (1989a: § 4.4.1) e *infra* § 3.3.

2. OPOSICIONS MODAIS NAS PROTASES CONDICIONAIS

A tradición gramatical tennos ben familiarizados coa idea de clasificación tipolóxica das condicionais latinas en tres grupos, habitualmente denominados *real*, *potencial* e *irreal*, nas etiquetas dos cales están subxacentes propiedades de contido modal. A tripartición latina, en realidade fundada nas formas verbais das prótases e só xustificable desde o punto de vista funcional se se proba que a cada contido corresponde unha expresión propia (14), como esixe a metodoloxía funcionalista (15), revélanos-la actuación nas prótases latinas clásicas de cando menos unha oposición diferente da formulable en termos de indicativo / subxuntivo, a saber, a que ten lugar entre os modos tradicionalmente chamados *potentialis* e *irrealis*. Os estudos sobre as condicionais españolas oscilan entre a defensa de tres grupos máis ou menos correspondentes ós latinos e só dous grupos, en xeral caracterizables como *real* / *irreal* ou *non irreal* / *irreal* (cfr. Contreras, 1963: 38ss, Montero, 1989a: § 1, Porcar Miralles, 1989, Veiga, *próx*: § I.1).

2.1. Oposicións modais

Dun ou outro xeito, queda claro que na aproximación ó funcionamento do sistema verbal nas prótases condicionais é preciso ter en conta non só a oposición modal formalmente plasmable pola substitución entre as series formais de indicativo e subxuntivo, senón tamén a posible existencia de outras oposicións en principio remisibles á categoría verbal modo, como aquela que defina o contido que responde á denominación tradicional de *irrealidade*, que se manifesta nos casos máis inequívocos nun matiz de negación implícita do proceso representado polo verbo.

Temos efectivamente realizada esta oposición entre os exemplos

nestes momentos *estou* encantado na praia
nestes momentos *estaría* encantado na praia,

no segundo dos cales *estaría* presupón [= non *estou*], e na afirmación / negación implícita do proceso expresado radica a diferenza significativa entre os dous. A mesma oposición, agora en combinación cunha partícula modal que forzosamente esixe a aparición do subxuntivo, vemos entre os exemplos

oxalá o teu irmán *estea* agora na miña casa
oxalá o teu irmán *estivera* ~ *-se* agora na miña casa,

onde de novo a forma verbal da segunda secuencia, *estivera* ~ *-se*, presupón negación implícita: [= non *está*], mentres que a da primeira, forma de subxuntivo, caracteriza modalmente o proceso nun enfoque de ignorancia sobre o cumprimento efectivo da acción.

(14) Cfr., p. ex., os argumentos de Vairel (1981) para defende-la clasificación tricotómica e os termos en que describe os contidos diferenciais de cada tipo.

(15) Cfr. o *principio de funcionalidade* de que fala Coseriu (1973: 190); cfr. tamén a fundamentación teórica neste sentido de Ruipérez (1954: § 19).

A comparación entre as dúas parellas de exemplos permítenos establecer a existencia nun sistema verbal como é o do galego dunha oposición modal irrealidade / non irrealidade, abreviadamente \pm irrealidade, combinable cos dous termos da oposición modal indicativo / subxuntivo. Invertindo a orde das comprobacións no terreo modal, podemos comprobar que en combinación cunha realización de contido modal de non irrealidade funciona a oposición plasmada entre indicativo e subxuntivo: é a oposición que en circunstancias temporais de *presente* vemos expresada pola oposición formal *canto* / *cante* nunha parella de exemplos como

os amigos que nestes momentos *están* encantados escoitándome
os amigos que nestes momentos *estean* encantados escoitándome,

contexto onde a oposición indicativo / subjuntivo (*están* / *estean*) concreta a realización dos seus dous termos nunha diferenza de grao de coñecemento concreto / inconcreto dos amigos referidos. Igualmente, esta oposición é funcional en combinación cunha realización de contido modal de non irrealidade; confrontando agora os exemplos

os amigos que nestes momentos *estarían* encantados escoitándome
os amigos que nestes momentos *estiveran* ~ *-sen* encantados escoitándome,

obsérvase como característica modal común a negación implícita -nos dous casos as formas verbais presupoñen un [=non *están*]- e como realizacións de contido diferenciadas pola oposición de novo dous diferentes enfoques modais traducidos no coñecemento concreto / inconcreto deses amigos mencionados.

Da funcionalidade no sistema destas dúas oposicións, indicativo / subxuntivo e irreal / non irreal, que os exemplos empregados nos revelan inicialmente como de actuación entrecruzada, non pode haber dúbida desde o momento en que (a) a conmutación entre os dous exemplos de cada parella revela que as diferenzas de contido son manifestadas en diferenzas de expresión -co que se cumpre o principio de funcionalidade- e (b) as dúas conmutacións son levadas a cabo en igualdade de circunstancias de realización tanto aspecto-temporal (sempre enfoque *presente* nestes exemplos), como modal no referente en cada caso á outra oposición considerable (nas dúas primeiras parellas, igualdade de realización indicativa -primeiro caso- e subxuntiva -segundo caso-; nas outras dúas parellas, igualdade de realización de contido non irreal -primeiro caso- e irreal -segundo caso-), co que podemos estar seguros de que a diferenza funcional entre os dous elementos opostos é aquela que cremos detectar e non outra.

A conmutación de contidos en igualdade de circunstancias e coa garantía da alteración no significante permítenos concluir que a categoría verbal modo constitúe unha categoría complexa en galego (16), como por outra parte en español (17), latín clásico (18) e outras linguas emparentadas. Como para galego e es-

(16) Hipótese que xa adiantamos en Veiga (1984: § 2.1, 1986: § 4, 1989b: § 2.

(17) Cfr. a nosa comprobación das oposicións modais en español en Veiga (1988: § 2.1, 1989a: § 3.1, próx: §§ II.3ss).

(18) Cfr. Veiga (1984: § 2.2, próx: § II.4.1). Nótese que a nosa concepción do modo verbal como categoría complexa non coincide coa defensa de complexidade para a actuación desta categoría en latín por parte de autores como Mariner Bigorra (1965) ou Rubio (1968) -ou para o español por

pañol xa concluímos en traballos anteriores (19), cremos que a categoría modal actúa subdividida en dúas subcategorías ou *nocións modais* de base diferente:

a) unha primeira noción modal, á que remite a oposición de contidos plasmada na expresión pola substitución indicativo / subxuntivo, á que en xeral podemos facer referencia coas tradicionais etiquetas *obxectividade / subxectividade*;

b) unha segunda noción modal, que configura no sistema unidades de contido opostas por rasgos referidos ó grao de realidade-irrealidade do proceso verbal; en español ou galego esta segunda noción modal soporta dúas oposicións diferentes: (1) a oposición \pm irrealidade, ilustrada nos exemplos xa antes vistos e (2) unha oposición \pm incertidume, que configura no seu termo marcado o contido modal propio dos tradicionais "futuros de probabilidade" (oposición que en *presente* é plasmada pola diferenciación formal *cantarei* (+ incertidume) / *canto* (-incertidume): "nestes momentos *serán / son* as catro".

As oposicións integrables nun e outro grupo -unha soa no primeiro caso, dúas no segundo- son neutralizables en circunstancias diferentes. A oposición obxectividade / subxectividade (indicativo / subxuntivo), integrante da primeira noción, neutralízase contextualmente en casos de inflexión ou rección modal, circunstancias estas que non afectan ó funcionamento das oposicións \pm irreal e \pm incerto. Estas oposicións, integrantes da segunda noción modal, neutralízanse en combinación con determinados contidos temporais, circunstancias estas que non afectan ó funcionamento de indicativo / subxuntivo. Esta desconexión entre o funcionamento / neutralización dunha e outra noción modal (que no caso do galego xa expuxemos en Veiga, 1989b: § 2 (20)) evidencia a existencia das dúas subcategorías diferenciadas, que constitúen conxuntos independentes e combinables de oposicións.

A actuación das tres oposicións modais en que se materializan as dúas nocións identificadas é ilustrable, en combinación cun enfoque temporal de *presente*, que non determina a neutralización de ningunha oposición modal, polos exemplos seguintes (cfr. Veiga, 1989b: § 2):

- a) Os amigos que nestes momentos *están* encantados escoitándome
- b) Os amigos que nestes momentos *estarán* encantados escoitándome
- c) Os amigos que nestes momentos *estarían* encantados escoitándome
- d) Os amigos que nestes momentos *estean* encantados escoitándome
- e) Os amigos que nestes momentos *estiveran* ~ -sen encantados escoitándome,

parte de Mariner Bigorra (1971)-. Partían estes autores, con García Calvo (1960) como antecedente, de considerar nocións modais sobre a base de factores alleos ó sistema verbal, como a modalidade de frase (Mariner, Rubio) ou a subordinación (Mariner). O carácter complexo da categoría modal pódese recoñecer sen saírmonos da base nocional que as interpretacións tradicionais considerarían "actitude mental". Cfr. as nosas críticas á actitude destes autores en Veiga (*próx.*: II.3.6)

(19) Cfr. as dúas notas precedentes.

(20) Para esta comprobación en español, cfr. Veiga (1989a: § 3.1, *próx.*: § II.3.9.5). Sobre a mesma situación nas oposicións latinas indicativo / subxuntivo e irreal / non irreal (= "potencial") cfr. *próx.*: §§ II.4.1-2.

exemplos que corresponden ás cinco funcións modais que estruturan o núcleo do sistema verbal galego, funcións que, como en traballos anteriores (cfr. Veiga, 1984: § 2.1; 1986: § 4, 1989b: § 2) denominamos (21):

- a) *Indicativo* Ø (IND Ø)
- b) *Indicativo 1* (IND 1)
- c) *Indicativo 2* (IND 2)
- d) *Subxuntivo* Ø (SUBX Ø)
- e) *Subxuntivo 2* (SUBX 2)

e que se integran na estrutura do sistema en virtude dos seguintes rasgos modais pertinentes:

- IND Ø: Indicativo + non irrealidade + non incertidume
- IND 1: Indicativo + non irrealidade + incertidume
- IND 2: Indicativo + irrealidade
- SUBX Ø: Subxuntivo + non irrealidade
- SUBX 2: Subxuntivo + irrealidade.

A aplicación dos nosos presupostos teóricos -unha exposición detallada dos cales efectuamos en (Veiga, 1988: § 1)- lévanos a identificar como funcionalmente modais valores non só remisibles á oposición formalmente expresada por *indicativo* / *subxuntivo*, senón outros contidos reiteradamente sinalados por gramáticos e estudiosos dos sistemas verbais románicos que, por unha parte, non sempre foron directamente vinculados á categoría verbal modo e, por outra, nalgúns casos provocaron controversias sobre a caracterización dalgunha forma verbal (pensemos en tódalas discrepancias sobre a clasificación modo-temporal de formas como *cantaría*, *je chanterais*, etc.). O noso modo de ver, un estudio funcional dun sistema verbal románico como é o galego que, libre de prexuícios formalistas, parta da análise dos contidos e comprobe a súa expresión no plano do significante ten que sinalar, por exemplo, que a discutida forma *cantaría* figura na manifestación dos significantes correspondentes a tres unidades de contido modo-temporal, opostas con arreglo á actuación das dúas categorías modo e temporalidade:

-En combinación co contido modal propio do IND Ø *cantaría* expresa un contido funcional temporal que responde á coñecida denominación de *pos-pretérito*, proposta por Bello (1841, 1847) para a forma correspondente no verbo español. Este é o valor funcional que se detecta nun exemplo como

prometínlle que o *faría*.

-En combinación co contido modal propio do IND 1 *cantaría* expresa un contido funcional temporal que se pode manifestar en relacións temporais como as que Bello (*op. cit.*) chamaba *pretérito* ou *co-pretérito*:

sería o Xan quen deixou a porta aberta
serían as catro cando chegamos a casa.

-En combinación co contido modal propio do IND 2 *cantaría* expresa un contido funcional temporal que en galego, lingua que non culminou a integración

(21) Comparable é a estruturación modal do núcleo do sistema verbal español, cfr. Veiga (1988: § 2.1, 1989a: § 3.1, *próx.*: §§ II.3.9ss).

plena de "formas compostas" no sistema temporal, comprende calquera realización temporal:

estariache de boa gana vivindo na aldea
se puidese, mañá *iría* convosco á feira
se chegas a vir antes, aínda *verías* aquí á miña irmá
se o clima fose máis regular, non *chovería* onte como chovía.

Neste último valor funcional, *cantaría* é regularmente sustituíble por *cantaba*, forma máis corrente na lingua coloquial ("*estariache* ~ *estábache* de boa gana vivindo na aldea", etc.) e, no caso de determinados verbos, tamén pola forma *cantara*: "*Quería* ~ *quería* ~ *quixera* pedirche un favor" (cfr. *supra* § 1, nota 1 e *infra* § 3.5). Dado que a substitución formal *cantaría* ~ *cantaba* (~ *cantara*) non pode ser nesta significación modo-temporal manifestación de ningunha alteración de contidos, temos que concluír que no plano da expresión do IND 2 galego funciona un triple alomorfismo, coa particularidade da restricción no uso dun dos alomorfos.

Tras este comentario sobre a nosa interpretación da plurifuncionalidade de *cantaría* queda claro que na nosa concepción da explicación dun sistema verbal románico debe concederse unha importancia equivalente ás manifestacións de contido temporal e modal en cada aparición dunha forma determinada (22). Concedemos así un valor funcionalmente modal a particularidades de contido que para determinados autores son consecuencias de fenómenos de base temporal (23) e para outros manifestacións contextuais dun valor funcional no que tamén interveñen realizacións de sustancia de contido temporal (24).

2.2. Prótases condicionais

A observación das formas verbais que poden figurar nas prótases condicionais introducidas por *se* / *si* en galego ou español revela a existencia dunha soa oposición modal o valor funcional da cal sexa manifestable pola substitución de significantes, oposición testemuñada nos seguintes exemplos, en diferentes orientacións temporais:

se o Xan *é* o teu amigo...
se o Xan *fora* ~ *se* o teu amigo...
se mañá *chove*...
se mañá *chovera* ~ *-se*...
se *estaban* onte na festa...
se *estiveran* ~ *-sen* onte na festa...
si Juan *es* tu amigo...
si Juan *fuera* ~ *-se* tu amigo...
si mañana *llueve*...
si mañana *llovera* ~ *-se*...

(22) Cfr. o que expuxemos a este respecto en Veiga (1988: § 1, *próx.*: § II.1).

(23) Cfr. os "significados metafóricos" de que falaba Bello (1841: §§ 139-42, 1857: §§ 692-6), as *migrations* na teoría de Bull (1960: 61-2) ou o concepto de *dislocación* en Rojo (1974: §§ 5ss).

(24) Cfr. o concepto de *perspectiva* en Alarcos (1959), o *plano* en Coseriu (1976, 1978) ou as diferencias de *nivel* aplicadas ó estudio do verbo español por autores como Pottier (1963, 1969) ou Lamíquiz (1971, 1982).

si *estaban* ayer en la fiesta...
si *estuvieran* ~ -sen ayer en la fiesta...

Apréciase doadamente que en tódolos casos os segundos termos da oposición aparecen expresados por formas do que chamamos SUBX 2, isto é, formas subxuntivas en significación de irrealidade, mentres que os primeiros termos empregan formas de IND Ø. Diferente é a situación do francés moderno, onde, desaparecidas as antigas formas de subxuntivo *que je chantasse / que j'eusse chanté*, a expresión da irrealidade nas prótases condicionais corresponde a formas verbais indicativas, concretamente a *je chantais / j'avais chanté*:

si *j'étais* le roi... [= je ne suis pas]
s'il *avait plu* hier... [= il n'a pas plu],

formas que temos que considerar integrantes do indicativo irreal francés, alomorfos das formas en *-rais* esixidos pola norma en combinación coa conxunción condicional *si*.

Se no caso do francés non poden existir dúbidas sobre o carácter pertinente da oposición ±irreal nas prótases, xa que non existe outra posible oposición modal manifestada neste contexto, galego e español tenden unha pequena trampa ó investigador desde o momento en que a única oposición modal plasmable nas prótases con *se / si* aparece formalmente hipercharacterizada desde o punto de vista modal: IND Ø / SUBX 2. Nunha primeira aproximación plantéxase o interrogante de se a oposición pertinente neste caso será indicativo / subxuntivo ou irreal / non irreal, xa que da solidariedade entre dúas posibles oposicións só cabe deducir en termos funcionais que un dos rasgos opositivos é o funcional e o outro o redundante.

A "traductibilidade" de parellas *se* IND Ø / SUBX 2, do tipo "se *chove / chovera* ~ -se", ó francés por unha parella *si* IND Ø / IND 2, "s'il *pleut / pleuvait*", parece unha primeira evidencia de que é a oposición ±irreal, indiscutible no caso francés, a verdadeiramente funcional. A esta conclusión aproximámonos tamén as opinións dos gramáticos do español, que reiteradamente calificaron de *irreais* (ou denominacións comparables) os exemplos construídos no que chamamos SUBX 2, facendo fincapé na significación irreal destas prótases en troques de defender como característico un significado subxuntivo sen máis (25).

Pero o comportamento das formas verbais en prótases condicionais, en galego ou español, é a base da que debemos partir para concluír cal sexa a oposición modal pertinente. Neste senso, e como para o español xa consideramos en (Veiga, 1989a: § 3.3), a resolución do problema parte da análise do campo de dispersión modal das realizacións de contido expresadas por cada termo da oposición.

(25) Coñecida excepción é a constituída por Gili Gaya (1943: § 246), quen baseou na diferenciación formal indicativo / subxuntivo a súa clasificación dicotómica das condicionais españolas. Pero a actitude de Gili Gaya, como o autor reconece explicitamente, obedece a un desexo de pura clasificación formal, sen entrar na cuestión da significación gramatical dos dous tipos de condicionais (o autor manifesta previamente as súas reservas ante as clasificacións tradicionais). Para unha revisión de propostas clasificatorias das condicionais en español cfr., p. ex., Rojo & Montero (1983: § 1.1ss), Montero (1989a: § 1), Porcar Miralles (1989), Veiga (próx.: § V.3.2).

Observando os matices modais expresables polas formas verbais de SUBX Ø en prótases, compróbase doadamente que estes corresponden sempre á parcela de sustancia de contido modal configurada no sistema pola oposición ± irreal no termo marcado da mesma. Efectivamente, en exemplos temporalmente *presentes* como os antes vistos

gal.: se o Xan *fora* ~ *-se* o teu amigo...
 esp.: si Juan *fuera* ~ *se* tu amigo...

as formas verbais *fora* ~ *-se*, *fuera* ~ *-se* implican [= non é], [= no es], isto é, presupoñen a negación implícita do proceso verbal, negación implícita que constitúe a realización extrema, que podemos considerar prototípica, do contido funcional /irrealidade/. Por outro lado, exemplos temporalmente *futuros* como os tamén antes vistos

gal.: se mañá *chovera* ~ *-se*...
 esp.: si mañana *lloviera* ~ *-se*...

expresan un matiz concreto de improbabilidade ou expectativa de non cumprimento do proceso verbal orientado como *futuro*, realización de contido característica das unidades verbais funcionalmente irrealis en circunstancias en que, como sucede cando o proceso é cronolóxicamente futuro, non existe posibilidade de comprobar con plena seguridade a efectiva non realización do mesmo (26).

Estes matices modais concretos de negación implícita ou improbabilidade son expresables en contextos sintácticos diferentes das prótases condicionais polas formas verbais de SUBX 2. En circunstancias de independencia sintáctica observamos estas mesmas realizacións de contido modal, respectivamente combinadas con enfoques temporais *presente* e *futuro* nos seguintes exemplos:

gal.: oxalá o Xan *fora* ~ *-se* o teu amigo [= non é]
 oxalá mañá *chovera* ~ *-se* [penso que non *choverá*]
 esp.: ojalá Juan *fuera* ~ *-se* tu amigo [= no es]
 ojalá mañana *lloviera* ~ *-se* [pienso que no *lloverá*].

E as mesmas realizacións son, por outra parte, detectables nas unidades verbais do IND 2:

gal.: *estaría* ~ *estaba* de boa gana na praia [= non *estou*]
iría ~ *ía* de boa gana convosco [penso que non *irei*]
 esp.: *estaría* ~ *estaba* de buena gana en la playa [= no *estoy*]
iría ~ *iba* de buena gana con vosotros [pienso que no *iré*].

Comprobamos, pois, que as formas verbais de SUBX 2 en prótases condicionais expresan realizacións de sustancia de contido modal propias das funcións modais marcadas polo rasgo [+ irrealidade], isto é, IND2 e SUBX 2, e nunca realizacións propias das funcións marcadas polo rasgo [-irrealidade], IND Ø, SUBX Ø, IND 1.

En canto ós matices modais expresados en prótases con *se* / *si* polas formas verbais de IND Ø, compróbase doadamente que corresponden a realizacións mo-

(26) Mariner Bigorra (1971: 236) falou dunha *atenuación* da irrealidade en improbabilidade nos casos temporalmente futuros. Sobre as realizacións de improbabilidade ou expectativa de non cumprimento en *futuro* e outras circunstancias cfr. Veiga (*próx.*: § III.2.2ss; cfr. tamén 1989a: § 3.2).

dais de non irrealidade, pero non a realizacións estrictamente asignables ó termo indicativo da oposición indicativo / subxuntivo (*obxectivo / subxectivo*). Efectivamente, en exemplos de prótases en IND Ø como os xa vistos,

- gal.: se o Xan *é* o teu amigo...
 se mañá *chove*...
 se *estaban* onte na festa...
 esp.: si Juan *es* tu amigo...
 si mañana *llueve*...
 si *estaban* ayer en la fiesta...,

o contido modal expresado polas formas verbais non se concreta en ningún dos matices caracterizados no sistema polo rasgo [+irreal], senón que consiste nun enfoque de ignorancia sobre a realidade do cumprimento do proceso verbal. Este enfoque modal resulta comparable ó matiz de ignorancia de cumprimento que, en combinación co contido volitivo propio das partículas modais *oxalá / ojalá*, expresan as formas de SUBX 2 nos exemplos

- gal.: oxalá o Xan *sexa* o seu amigo
 oxalá mañá *chova*
 oxalá *estiveran* ~ -sen onte na festa; nese caso, viron todo o que pasou (27)
 esp.: ojalá Juan *sea* su amigo
 ojalá mañana *llueva*
 ojalá *estuvieran* ~ -sen ayer en la fiesta; en ese caso, vieron todo lo que pasó (28),

e, por outra parte, resulta tamén comparable ó matiz de coñecemento inconcreto que en § 2.1 observamos na secuencia construída en SUBX Ø

os amigos que nestes momentos *estean* encantados escoitándome.

En resumidas contas, nas prótases condicionais con *se / si* as formas de IND Ø expresan realizacións de contido modal só definibles como non irrealis, mentres que se perde neste contexto o carácter funcional do indicativo e, consecuentemente, formas indicativas poden figurar expresando matices significativos que en circunstancias de diferenciación modal máxima corresponderían funcionalmente ó subxuntivo.

A conclusión non pode ser outra: das dúas oposicións a funcionalidade das cales poderíamos sospeitar na diferenciación formal IND Ø / SUBX 2 en prótases con *se / si* só e funcional a oposición irrealidade / non irrealidade, en tanto que a oposición indicativo / subxuntivo está neutralizada nestas circunstancias sintácticas. A diferenciación formal indicativo / subxuntivo en prótases con *se / si* en galego ou español modernos é, por tanto, unha distinción redundante que sistemas como o francés perderon.

En consecuencia co carácter pertinente de ±irreal e o redundante de indicativo / subxuntivo, a oposición sinalable en prótases con *se / si* entre formas verbais de IND Ø / SUBX 2 mantéñese se a marca de condicionalidade pasa a ser

(27) A secuencia "oxalá *estiveran* ~ -sen onte na festa" resulta modalmente ambigua, xa que pode corresponder a dous "presentes" opostos: "oxalá *estean* agora na festa" (non irreal) / "oxalá *estiveran* ~ -sen agora na festa" (irreal). A indicación "nese caso, viron todo o que pasou" resolve a ambigüidade. A realización temporal do exemplo, de *co-pretérito* empregando os termos bellistas, condiona a neutralización da oposición SUBX Ø / SUBX 2.

(28) Cfr. nota anterior. En español a situación é exactamente a mesma.

unha conxunción que esixa forzosamente a construción con subxuntivo. Tal é o caso de *como* nas dúas linguas que estamos estudando: empregando esta conxunción, a oposición de irrealidade mantéñse, pero expresada entre formas verbais de SUBX Ø / SUBX 2:

- gal.: como o Xan *sexa* o teu amigo...
como o Xan *fora* ~ -se o teu amigo...
esp.: como Juan *sea* tu amigo...
como Juan *fuera* ~ -se tu amigo...

e este feito constitúe unha nova evidencia da pertinencia da oposición \pm irreal nas prótases condicionais independentemente do carácter indicativo ou subxuntivo das formas que nelas figuren.

3. SUSTITUCIONS DIACRONICAS SUBXUNTIVO --> INDICATIVO

Determinada a condición das prótases condicionais de contexto neutralizador da oposición modal expresada formalmente por indicativo / subxuntivo, nada de extraño ten supoñer unha relación entre esta circunstancia e a posible substitución diacrónica de formas subxuntivas por formas indicativas neste contexto sintáctico, no cal, cando menos a partir dunha determinada época, a sinalada oposición carece de valor pertinente. Nos apartados seguintes imos estudar diferentes casos de substitucións de formas na diacronía dos sistemas verbais galego e español que podemos poñer en relación coa actual inoperancia de indicativo / subxuntivo nas prótases condicionais.

3.1. *Cantara* ~ -se -> *cantaría*

Ben coñecida de dialectólogos e estudiosos das oracións condicionais en español é a aparición de *cantaría* en prótases introducidas por *si* nunha ampla zona do español peninsular septentrional, zona onde os estudos específicos revelan a xeneralización das formas en *-ría* como substitutos históricos dos subxuntivos en *-ra* ~ -se (29).

A extensión xeográfica do fenómeno no norte peninsular foi delimitada por Llorente Maldonado de Guevara (1965), quen documentou que

En todos los pueblos de la Rioja estudiados hasta ahora, desde Bugedo, en Burgos, hasta Alfaro, en el límite de Navarra y Aragón, la sustitución del imperfecto de subjuntivo por el potencial es total, lo mismo que en Navarra, provincias Vascongadas, gran parte de las provincias de Burgos, Santander y Palencia e incluso a Soria, Valladolid y la franja occidental de Aragón limítrofe con Navarra y la Rioja (1965: 1994-5);

pero, ademais de neste territorio peninsular, o fenómeno está rexistrado en áreas do español de América (30) e coñece unha correspondencia na extensión dialectal

(29) Obrigado é cita-lo clásico traballo de Espinosa (1930) sobre esta substitución de formas verbais, así como o sempre mencionado artigo de García de Diego (1952). Remitimos a Ridruejo (1975) e Martínez Martín (1983) para información bibliográfica sobre o fenómeno.

(30) Kany (1945: 198-9) recolle exemplos de *cantaría* por *cantara* ~ -se procedentes da Arxentina, Chile, Ecuador, Colombia, Guatemala e Santo Domingo. Cfr. tamén Ridruejo (1975: § 1). Para

do uso de *je chanterais* no dominio lingüístico francés (31), factores estes que, como argumentou Ridruejo (1975: § 5), non permiten pensar nun influxo do sustrato vasco (32) para a substitución peninsular septentrional -aparte de que a propia estrutura do euskera fai impensable ningún tipo de influencia nesta dirección (cfr. Ridruejo, *ibid.*)-, polo que, de acordo con este autor, temos que considerar que

La utilización de *cantaría* por *cantara* (-se) está extendida -más o menos esporádicamente- por todo el ámbito hispánico, no sólo en el País Vasco y en zonas vecinas (Ridruejo, *ibid.*).

No actual estado de cousas a substitución de *cantara* ~ -se por *cantaría* no norte peninsular non se reduce, nin moito menos, ás prótases condicionais, senón que constitúe un fenómeno que tende á xeneralización e que, por tanto, desemboca nunha reorganización do sistema modal desde o momento en que a desaparición das formas en -ra ~ -se constitúe a cara externa da desgramaticalización dunha oposición modal: da oposición ± irreal combinada co rasgo [subxectivo] -isto é, en subxuntivo-, o que determina a desaparición da función modal SUBX 2 (33) e conduce a un sistema verbal a organización modal do cal é en boa medida comparable á do francés actual, aínda que con notorias diferencias de norma en canto ós contextos en que se empregan as formas en -ría / -rais.

Ben coñecida é a explicación proposta por García de Diego (1952) para a substitución de *cantara* ~ -se por *cantaría*: atopámonos ante un dos posibles resultados da tendencia a *uniformación rítmica* que este autor sinala como característica das oracións condicionais e, así, habería que explica-la aparición da forma *cantaría* nas prótases como propagación da mesma forma a partir das apódoses (*si tuviera* ~ -se, *daría* --> *si tendría, daría*). Pero a hipótese de García de Diego supón unha serodia defensa, en termos decimonónicos e á marxe dos conceptos da lingüística moderna, de factores estilísticos de "sensorialidade rítmica" como desencandeantes dunha reconstrucción xeral do sistema modal. Non resulta moi aceptable pensar en factores deste tipo nunha determinada construción sintáctica fóra da elaboración literaria, e resulta sintomática a contradicción existente entre a defensa deste argumento do "agrado acústico de la simtería verbal" (1952: 96) como responsable da xeneralización dun esquema formal como *si tendría, daría*, sempre considerado dialectal, alleo -non sendo excepcionalmente- á lingua culta e rexeitado polos académicos, no mesmo autor que xustifica que precisamente a lingua popular non admitiu a construción "estética" *si tuviera, diera* -tan corrente nos escritores clásicos- e acabou (re)impoñendo *si tuviera* ~ -se, *daría* (cfr. 1952:

un enfoque sociolingüístico deste emprego das formas en -ría no español de Buenos Aires, cfr. Lavandera (1979).

(31) Cfr., p. ex., Lanly (1957) e Renchon (1969: 176ss), autores citados a este propósito por Ridruejo (1975: 127, nota 13).

(32) Ridruejo argumenta contra a suxerencia de que a substitución tivese lugar "quizá por influencia vasca" feita por Lago Alonso (1965: 1787).

(33) A esta reorganización está facendo referencia Lamíquiz (1982: § 4.2.4.3.5) cando sinala a desaparición de todo o subxuntivo agás a forma *cante* [e o seu composto *haya cantado*]. Cfr. tamén Ridruejo (1975: § 3). Sinalemos que tamén Kany (1945: 197) fala da decadencia do subxuntivo na fala de Buenos Aires -citando a Senet (1938: 133)- no apartado que dedica ó uso de *cantaría* por *cantara* ~ -se en Hispanoamérica.

103). Por outro lado, a hipótese da simetría -á que se adhire sen reparos Kany (1945: 197) e na que tamén cre Harris (1971: 33)- debe enfrentarse a serios contraexemplos como a imposibilidade de construcións do tipo *si tenga dé* en español, a pesar da nada infrecuente aparición da forma *cante* nas apódoses (maioritariamente con *canto* na prótase).

Esta obxección á hipótese da unificación rítmica xa foi efectuada por Ridruejo (1975: § 6) (34), autor que tamén contraargumenta mencionando a extensión da substitución *cantara ~ -se --> cantaríá* a "construcciones donde no es posible rastrear ninguna simetría" (e cita un exemplo de *si tendría, diese* no *Lazarillo de Tormes*). O feito é que a substitución tende a ser xeral sen se reducir a un contexto sintáctico, realidade que non se opón a que puidese perfectamente ser nas prótases con *si* onde se orixínase o fenómeno de substitución hoxe xeneralizado.

En opinión de Ridruejo (1975: § 9) a substitución de *cantara ~ -se* por *cantaríá* coménzou por unha alteración da norma naqueles contextos que esixían forzosamente a aparición do subxuntivo -onde, en consecuencia, non era posible a conmutación *cantaríá / cantara ~ -se-* e concluíu nas posicións onde a conmutación era posible, isto é, onde funcionaba a oposición entre os valores das dúas unidades, o que determinou unha reestructuración do sistema. Tres factores considera o mencionado autor como determinantes desta substitución:

a) Son poucos os contextos en que funciona a oposición entre os valores expresados por *cantaríá* e *cantara ~ -se*, a existencia de numerosos factores externos que condicionan a recepción modal fai que estas formas figuren en distribución complementaria nunha elevada proporción das súas aparicións. Como resultado,

La disminución de las posibilidades de conmutación conduce a un desdibujamiento del significado de *cantara (-se)* (1975: § 8)

b) A oposición entre *cantara ~ -se* e as formas do indicativo (incluíndo *cantaríá*, pero cfr. *infra*), que Ridruejo (1974, 1975) define como *actualizado* (= subxuntivo) / *non-actualizado* (= indicativo, *-ría*), é en opinión do autor "muy próxima" á oposición *realidade / non-realidade*, con arreglo á cal caracteriza o valor das formas en *-ría* fronte ó que chama en sentido estrito *indicativo* (= formas indicativas a excepción de *-ría*).

c) Desde o punto de vista temporal as formas *cantaríá* e *cantara ~ -se* coinciden no conxunto de relacións temporais que poden expresar.

A teoría de Ridruejo ofrece razonamentos de indubidable interés, pero tamén presenta varios puntos cos que, como nos dispoñemos a ver, non podemos estar de acordo.

Respecto do factor *c* dos mencionados polo citado autor, podemos estar de acordo sempre e cando nos cingamos ós contidos temporais expresados polas formas *cantaríá* e *cantara ~ -se* cando a súa significación modal é a correspondente ás que chamamos funcións modais IND 2 e SUBX 2, é dicir, cando son expresión

(34) Textualmente: "el paralelismo rítmico no se ha extendido a otras construcciones condicionales similares: es imposible emplear *si querrá vendrá* o *si tenga dé*" (*loc. cit.*), pero notemos que construcións do tipo *si querrá vendrá* non son descoñecidas na dialectoloxía hispánica, cfr. *infra* § 3.4.

dun contido modal de irrealidade (35), precisamente o característico de *cantara ~ -se* nas prótases condicionais do actual español standard e de *cantaría* nas prótases comúns nas rexións antes mencionadas. A equivalencia temporal nestas circunstancias modais é un feito no español moderno (cfr. Veiga, *próx.*: §§ IV.2.9-10) así como nos tempos anteriores á reestructuración do sistema que se produciu ó se temporalizaren plenamente as formas compostas, etapa en que o verbo castelán sen dúbida coñeceu unha configuración comparable á do sistema galego (36). Agora ben, resulta obvio que a equivalencia temporal entre as dúas formas pode explicar simplemente por que en caso de substitución de *cantara ~ -se* por unha forma non subxuntiva esta podía ser perfectamente *cantaría*, pero non pode dar conta de por que nin como se puxo en marcha a substitución dunha forma por outra modalmente oposta no sistema (e, consecuentemente, en ningún momento Ridruejo emprega este argumento senón como explicación de por que foi *cantaría* e non outra forma a encargada da substitución de *cantara ~ -se*).

En realidade é o factor *a* aquel no que se fundamenta a explicación proposta por Ridruejo para a posta en marcha da substitución. Pero no referente á súa opinión neste punto temos que facer algunha observación.

Sabemos que a oposición entre os valores de *cantaría* e *cantara ~ -se* ten como base o mesmo rasgo que opón *canto* + *cantaré* a *cante*: é a oposición formalmente expresada por indicativo / subxuntivo. Neste senso, non hai en galego nin español máis problemas para recoñecer oposición en combinación co rasgo [+ irreal] entre os nosos exemplos de § 2.1

os amigos que nestes momentos *estarían* encantados escoitándome
os amigos que nestes momentos *estiveran ~ -sen* encantados escoitándome

ou os seus equivalentes casteláns

los amigos que en estos momentos *estarían* encantados escuchándome
los amigos que en estos momentos *estuvieran ~ -sen* encantados escuchándome

dos que poida haber para recoñecela entre os exemplos non irrealis correspondentes,

os amigos que nestes momentos *están* encantados escoitándome
os amigos que nestes momentos *estean* encantados escoitándome

ou

los amigos que en estos momentos *están* encantados escuchándome
los amigos que en estos momentos *estén* encantados escuchándome,

é dicir, ningún problema: en calquera caso a oposición realízase nunha diferenciación de coñecemento concreto / inconcreto (cfr. *supra* § 2.1). Igualmente, cando a oposición indicativo / subxuntivo se combina cunha diferenza de modalidade de

(35) Non estamos de acordo coa interpretación temporal que Ridruejo (1975: § 9) propón para algún dos exemplos que manexa. Temos que observar tamén que non todos estes exemplos ofrecen as formas *cantara ~ -se* e *cantaría* en significación modal de irrealidade.

(36) Cfr. Veiga (1984, 1986, 1989b); cfr. tamén os datos de Montero (1989a) sobre os esquemas empregados en condicionais irrealis en Berceo e o Alexandre, onde se observa o cambio operado no castelán do XIII a raíz da temporalización das formas compostas en IND 2 e SUBX 2.

frase declarativa / volitiva ou exhortativa, a súa actuación reconécese tanto en combinación co rasgo [-irreal] (IND Ø / SUBX Ø),

axudarános Deus / axúdenos Deus,

como en combinación co rasgo [+irreal] (IND 2 / SUBX 2):

estarías atento cando che falan / estiveras ~ -ses atento cando che falan

(cfr. en castelán "Dios nos *ayudará*" / "Dios nos *ayude*", "*estarías* atento cuando te hablan" / "*estuvieras ~ -ses* atento cuando te hablan"). Os contextos onde está vixente no verbo español a oposición *cantaría / cantara ~ -se* son os mesmos onde é posible a oposición *canto + cantaré / cante* e do feito de que o subxuntivo apareza con máis frecuencia esixido polo contexto (é dicir, sen posibilidade de conmutación) ca en circunstancias de oposición ó indicativo non podería deducirse ningún "desdibujamiento" especial do contido das formas en *-ra ~ -se*, senón que en todo caso o sinalado "desdibujamiento" debería afectar ó contido de todo o subxuntivo. Debe buscarse, por tanto, outra explicación para o feito de que a substitución peninsular septentrional afectase só ás formas subxuntivas que poden expresar irrealidade.

Neste punto intervéñen o factor *b* dos propostos por Ridruejo, pero é precisamente a esta idea á que temos que formular críticas máis decididas.

En efecto, sinalar como "muy próxima" a base nocional da oposición indicativo / subxuntivo -actualización / non-actualización para Ridruejo, cfr. *supra*-respecto da oposición de irrealidade supón dar máis importancia á descripción de matices concretos de sustancia de contido modal cá organización funcional do sistema. É un feito que, aínda que nunha primeira aproximación puidesen parecer comparables algunhas das realizacións asignables ó contido marcado polo rasgo que chamamos [subxectivo] (subxuntivo na expresión) e algunha das asignables ó contido marcado polo rasgo [+irreal], as oposicións nas que interveñen estes dous rasgos son radicalmente distintas, tanto no que se refire ás porcións de sustancia de contido modal que delimitan nos seus termos positivo e negativo, coma na súa actuación no sistema verbal, independente e "entrecruzada", integrando dúas nocións modais diferentes, como para o español demostramos en Veiga (1989a: § 3.1, *próx*: § II.3.9.5) e recordamos aquí en § 2.1.

En realidade a nosa discrepancia co argumento *b* de Ridruejo radica nas nosas diferentes interpretacións do sistema modal español. Fronte á nosa detección de cinco funcións modais no núcleo do mesmo, Ridruejo (1974, 1975) estableceu a existencia de só tres unidades: indicativo, subxuntivo e formas en *-ría*. Estas últimas agrúpanse co indicativo no termo *actualizado* da oposición que contraen co subxuntivo (*non-actualizado*), mentres que se opoñen ó indicativo sobre a base dunha oposición *real / non-real* (cfr. *supra*). Resulta evidente que Ridruejo observa coherentemente os valores irrealis de *cantaría* e coincide *-mutatis mutandis* e con importantes diferencias metodolóxicas- coa nosa opinión no establecemento dunha oposición de irrealidade -para nós IND Ø / IND 2-, pero non observa a combinabilidade desta mesma oposición co subxuntivo, é dicir, non dá conta da oposición que formulamos SUBX Ø / SUBX 2. A súa interpretación dos modos resúltanos, pois, incompleta, e máis aínda tendo en conta que considera

tódalas aparicións de *cantaría* -para nós modalmente repartidas entre o IND Ø o IND 1 e o IND 2- como efectos de senso dun mesmo valor funcional non-real e que, en consecuencia, as aparicións de *cantaría* como IND 1 son emparelladas polo autor coas irreais, mentres que as paralelas aparicións de incertidume de *cantaré* son situadas no *indicativo* por Ridruejo, co que desdobra un mesmo contido modal, incertidume, nos dous termos contrarios dunha mesma oposición (37).

Pero temos que facer fincapé no aspecto máis positivo da opinión de Ridruejo, co que estamos de acordo plenamente. Referímonos á convicción de que a substitución de *cantara* ~ -se por *cantaría* comenzo en contextos onde non funciona unha oposición morfolóxica entre os signos dos que estas formas son manifestacións dos significantes. Nestes contextos, como sinala o autor, modifícase a norma, pero non o sistema, a reestructuración do cal virá no segundo paso, cando se xeneralice a substitución a tódolos contextos. Sinalemos que Ridruejo (1975: §§ 2, 9) menciona tamén a alternancia libre destas formas en combinación con adverbios de dúbida do tipo *quizá, acaso, tal vez* (38). Uns e outros casos de emprego do subxuntivo -rección contextual que exclúe o indicativo e libre alternancia indicativo ~ subxuntivo- constitúen resultados dun fenómeno que Ridruejo, a pesar do marco estrutural no que se move, evita mencionar: a *neutralización*. En efecto, tanto cando un elemento externo condiciona a adscripción forzosa das formas verbais á serie modal subxuntiva coma cando a elección de serie indicativa / subxuntiva non pode comunicar un cambio no contido a oposición morfolóxica obxectivo / subxectivo, a funcionalidade da cal requiriría que a diferenza de contidos se manifestase en diferenza de expresións, está neutralizada.

E é neste factor onde cremos que radica a posta en marcha da substitución *cantara* ~ -se --> *cantaría*, e precisamente nun tipo de contexto sintáctico no que se inclúen as prótases condicionais con *si*, nas cales, como xa expuxemos en § 2.2, a evidencia dos sistemas verbais románicos revela a afuncionalidade da oposición expresada pola diferenciación formal indicativo / subxuntivo.

Atendendo a estas prótases, observamos que a substitución non produciu inicialmente modificación na actuación do sistema, senón, como ben expuxo Ridruejo (cfr. *supra*) un cambio na norma. Fronte á oposición que o español standard expresa formalmente como *si* + IND Ø / *si* + SUBX 2,

si en estos momentos Pedro *está* / *estuviera* ~ -se en casa...,

o español septentrional altera a serie modal da forma que expresa irrealidade, pero, e isto é o importante para o sistema, a oposición ± irreal, única funcional nas prótases, mantéñese, agora expresada como *si* + IND Ø / *si* + IND 2:

(37) Remitimos a Veiga *próx.*: § II.3.10.6 para unha revisión crítica da teoría modal de Ridruejo (1974, 1975).

(38) Ridruejo (1975: § 2) menciona esta alternancia *cantara* ~ *cantaría* nun mesmo conxunto de posibilidades no que inclúe a substituíbilidade -ra ~ -ría en apódoses condicionais (onde -ra caeu en desuso no español moderno) ou cos tres verbos modais *poder, deber, querer*. Non se pode compara-la alternancia en combinación con *quizá*, etc. cos outros dous casos: no primeiro atopámonos ante unha neutralización contextual da oposición indicativo / subxuntivo igualmente rexistrable entre formas non irreais (cfr. "quizá *están* ~ *estén* enfadados con nosotros"); no segundo e terceiro, cun feito de alomorfismo en IND 2.

si en estos momentos Pedro *está* / *estaría* en casa...

Nunha palabra: nas prótases con *si*, como nos outros contextos en que non funciona a oposición indicativo / subxuntivo, a substitución das formas subxuntivas irrealis por formas indicativas irrealis afecta tan só á expresión da oposición que non é funcional, polo que resulta perfectamente admisible para o sistema.

A neutralización desta oposición permite que formas dunha serie poidan ser substituídas por formas da outra, pero que esa posibilidade chegue a ser un feito existe a actuación dalgún factor que a pñoa en marcha, e no caso concreto das prótases con *si* existe ese factor: a redundancia na expresión da única oposición funcional nelas: \pm irreal, que no español -ou galego- común ten lugar entre formas non irrealis e indicativas de acordo coa norma e formas irrealis que ademais son, de novo por condicionamento da norma, subxuntivas. A substitución de formas de SUBX 2 por formas de IND 2 elimina a hipercharacterización que se rexistra na expresión das prótases condicionais construídas con *si*; é, polo tanto, explicable sen problemas como eliminación, nuns territorios determinados, dunha redundancia (39), eliminación que constituíu o primeiro paso na reorganización do sistema de oposicións modais operada cando as formas en *ría* substitúen ós "imperfectos de subxuntivo" en tódolos contextos (cfr. *infra* § 5) (40).

3.2. *Cantara ~ se --> cantaba*

Un segundo caso de substitución de formas subxuntivas irrealis por formas indicativas irrealis na diacronía do verbo español é o ilustrado pola aparición en prótases condicionais da forma verbal *cantaba*. Esta forma é alomorfo, xunto con

(39) Compréndese agora mellor que non se pode pensar en ningún tipo de "*desdibujamiento*" (termo de Ridruejo, cfr. *supra*) para o significado característico de *cantara ~ se* nuns contextos nos que o seu contido verdadeiramente funcional, o caracterizado polo rasgo \pm irreal, está totalmente configurado como valor funcional en oposición ó contido caracterizado polo rasgo contrario.

(40) Non podemos admitir unha hipótese como a defendida por Lavandera (1979) para a substitución *si tuviera --> si tendría* no español bonaerense. Se ben a autora identifica correctamente as prótases condicionais como contexto sintáctico en que o subxuntivo tende a ser substituído polo indicativo (cfr. 1979: § 1), o certo é que, partindo dunha tripartición extralingüística das prótases en "contexto real" / "contexto posible" / contexto "contrario", supón que o emprego de *si tendría*, considerado "vulgar" polos falantes arxentinos, constitúe a evidencia do paso dun sistema de dous tipos de prótase (en *presente-futuro si tengo / si tuviera*) a un de tres (*si tengo / tuviera / tendría*), de xeito que *si tendría* pasa a representar as prótases de "contexto posible" (posibilidade extralingüística de cumprimento) e *tuviera* tende a reducirse ó "contexto contrario" (= negación implícita). Estimamos que a autora extralimita as conclusións da evidencia porcentual recollida dos seus informantes (maior porcentaxe de *cantaría* en casos de non negación implícita fronte a *cantara*, cfr. 1979: § 2.2): No español americano *cantaría* e *cantara* como *presentes-futuros* de IND 2 e SUBX 2 respectivamente configuran a mesma parcela modal de irrealidade contextualmente precisable como negación implícita, improbabilidade, etc. Non podemos pensar, como Lavandera se ve obrigada a argumentar, que haxa por parte de *cantara* unha tendencia previa a concentrarse na expresión da negación implícita propiamente dita (cfr. 1979: 122) e que *cantaría* sexa unha forma verbal allea a este matiz significativo (como a autora pretende en 1979: 123, onde manifesta que "en su distribución fuera de las prótasis con *si* aparece referido [*cantaría*, A.V.] a acontecementos inciertos pero probables en el futuro"; se isto fose así ¿que pasaría con exemplos do tipo "de buena gana *estaría* ahora en la playa", de negación implícita? e, por outra parte, ¿onde está o carácter "probable" de exemplos do tipo "de buena gana *iría* mañana con vosotros?"). Temémonos que a autora non toma en consideración ou minusvalora claramente aquelas aparicións de formas verbais que non corroboran a súa hipótese.

cantaría, na expresión dun contido temporal que engloba a relación de *presente* en IND 2:

estaría ~ *estaba* de buena gana agora en la playa

e o seu emprego en lugar de *cantaría* é máis esperable na lingua coloquial. Pois ben, precisamente nos rexistros coloquiais e populares do español detéctanse construcións condicionais irrealis do tipo

si *tenía* dinero, te lo prestaba,

exemplo co que Rojo (1974: § 5.3.4) ilustra este emprego que, como outros autores, considera escaso na lingua literaria e propio da lingua falada (41), e para o que menciona como explicación probable a tendencia á unificación rítmica, pero facendo fincapé en que os empregos irrealis desta forma encaixan perfectamente na súa teoría da *dislocación* (*loc. cit.*).

Fronte á extensión xeral da substitución *cantara* ~ *-se* --> *cantaría* nos territorios mencionados no apartado anterior, a substitución *cantara* ~ *-se* --> *cantaba* parece reducirse no español peninsular ás prótases con *si* nos rexistros coloquiais, o que non nos deixa lugar a dúbidas sobre que a orixe da substitución estea nestes contextos sintácticos. A aparición de *cantaba* tras *si* condicional, correspondente coa solución formal do francés moderno ("si j'étais le roi...") é, por outra parte, normal en xudeo-español, como ilustra o seguinte exemplo, que mencionan Kahane & Saporta (1953: § 3.31):

Si yo *era* riko, lo kué azía entonses?,

ou este outro, que lemos nun conto tradicional sefardí:

Si te *degoyava* aki kon mi espada agora, dime ken te pudía salvar de mi mano? (42).

Pero notemos que neste sistema a substitución *cantara* ~ *-se* --> *cantava* non chega á xeneralidade. Fronte á substitución nas condicionais e aínda sen saírmos das significacións modais de irrealidade, os "imperfectos de subxuntivo" seguen vivos e mesmo recolleemos algún caso de alternancia con *cantava*, como nas construcións con *como si*, onde por unha parte documentamos

Toma sus consejus como si te lus *dava* tu madri (43)

e por outra

Mi rikordú di este dia komu si *huera* oy (44).

A substitución *cantara* ~ *-se* --> *cantaba* é explicable como un novo caso de supresión dunha redundancia na expresión da oposición ± irreal en combinación

(41) Entre outros autores Rojo cita a Lenz (1920: 482) e Gili Gaya (1943: § 124), pero notemos que a escasez literaria de emprego de *cantaba* en condicionais fronte á súa abundancia na lingua conversacional é mencionada por Gili Gaya non especificamente no caso das prótases, senón tamén das apódoses (como substituto de *-ría*), e que, de feito, o citado autor (*loc. cit.*) só exemplifica con aparicións de *cantaba* en apódoses.

(42) Shahaar, K.: "El hasid ke no kijo interumpir su orasion", *Aki Yerushalayim*, 3/10 (1981), 43-4.

(43) Camhy, G.: "Kunsejus de la madre a Bukitsa", *Aki Yerushalayim*, 3/12 (1982), 15-7.

(44) Kamhi, G.: "Mi nona", *Aki Yerushalayim*, 3/10 (1981), 45-6.

coa conxunción condicional *si* no dominio lingüístico español. A única diferenza fronte á substitución por *cantaría* radica na elección do alomorfo de IND 2 que se fai normal nestas prótases: español septentrional e variedades americanas (cfr. § anterior) optaron polo descendente de *cantare habebam*, mentres que no español coloquial, xudeo español ou francés triunfou o herdeiro de *cantabam*. A extensión do "imperfecto de indicativo" ás prótases irrealis documéntase tamén noutras áreas románicas, como Italia ou Romanía (*vid.* referencias en Harris, 1986: § 3.2).

3.3. *Cantar(e)* --> *canto*

Como adiantabamos no apartado inicial deste traballo, as prótases condicionais construídas coa conxunción herdeira do *si* latino constitúen o único contexto en que os antigos "futuros de subxuntivo" non foron substituídos na diacronía dos sistemas galego e español pola forma que no estado actual das dúas linguas aparece no seu lugar en tódolos demais contextos, *cante*, o tradicional "presente de subxuntivo", forma rexeitada nestas prótases desde os tempos do latín postclásico en favor do cruce *amauero* ~ *amauerim* do que proceden os "futuros de subxuntivo" (45).

A explicación da substitución *cantare* --> *canto* en prótases con *si* na diacronía do español foi un dos aspectos centrais do noso traballo (Veiga, 1989a) (46). Para entende-lo mecanismo sistemático desta substitución é preciso partir do feito de que o valor modal representado polos "futuros de subxuntivo" nas etapas históricas en que funcionaron estas formas respondía negativamente á oposición ± irreal, como permite comprender toda unha serie de feitos:

a) As descripcións do valor destas formas na tradición gramatical española reiteran calificativos como *potencial*, *hipotético*, *continxente* e similares, pero resulta suficientemente claro á vista dos datos textuais que a negación implícita e demais matices nucleares do contido modal caracterizado polo rasgo [+irreal] non correspondían ó valor expresable por estes "futuros", senón, na diacronía dos sistemas galego e español, ás formas subxuntivas *cantasse* (lingua medieval) e *cantara* ~ *-se* (lingua moderna) -ademáis de ás formas indicativas irrealis-. Mencionemos que no seu estudo da categoría modo no verbo español Mariner Bigorra (1971) definiu *cantare* como un "potencial-eventual", é dicir, clasificou esta forma en canto á "actitude mental" nos mesmos termos que empregou para o valor de *cante* (cfr. 1971: 225-6), mentres concedeu a consideración de "irrealis" a *cantaría* e

(45) Väänänen (1963: § 380) sinala que os esquemas formais en *si fuerit, erit / est xa se fan correntes desde Vitrubio e Columela nas condicionais tradicionalmente chamadas "potenciais" -ás que, exemplificando en *presente-futuro*, correspondía o esquema *si habeam, dem* na lingua clásica-. Blase (1898: 149-50) dinos, referíndose precisamente ó caso das oracións condicionais, que a forma verbal antecedente dos "futuros de subxuntivo", que chamará "condicional", "ya tenía en latín tardío la misma función que en las lenguas románicas, es decir, la de una condicional de presente o futuro, función que quizás ya había tenido en el período antiguo". Sobre a dobre orixe formal dos "futuros de subxuntivo" (*amauero* + *amauerim*) cfr. Veiga (1989a: § 1), con revisión bibliográfica.*

(46) Traballo ó que remitimos para información bibliográfica sobre a diacronía dos "futuros de subxuntivo". Con posterioridade á redacción dese artigo elaboráronse na Universidade de Santiago de Compostela outros tres traballos sobre as mesmas formas verbais: Montero (1989b), Folgar & Ramos (1990) e López Rivera (1990).

cantara ~ *-se* (cfr., p. ex., o gráfico de 1971: 250). De acordo coa nosa teoría modal, pois, os "futuros de subxuntivo" intégranse no SUBX Ø, non no SUBX 2.

b) Consecuencia da resposta negativa á oposición de irrealidade por parte do valor dos "futuros de subxuntivo" é que nas oracións condicionais estas formas aparecían maioritariamente naquelas prótases combinadas con apódoses en que tamén figurasen formas verbais de valor modal non irreal (47). Tomando de Rojo & Montero (1983) cifras referentes á diacronía das condicionais españolas, atopamos que no corpus estudiado por estes autores a prótase *si tuviere* aparece maioritariamente combinada con apódoses en *cantaré* (643 casos), *cante* ou imperativo (334 casos) e *canto* (286 casos), mentres que coas formas que poden expresar irrealidade (*cantaría*, *cantaba*, *cantara* e *cantase*) aparece en frecuencias claramente inferiores (54 exemplos de combinación con *cantaría* e só un de cada unha das outras tres combinacións), xa que estas formas aparecen maioritariamente nas apódoses combinadas con prótases en *si tuviese*, *si tuviera* e as súas compostas correspondentes (cfr. as nosas táboas numéricas en Veiga, 1989a: 290-1). En resume, a prótase *si tuviere* combinábase regularmente en castelán medieval con apódoses integradas por formas de presente ou futuro de IND Ø e SUBX Ø, así como co imperativo (tamén non irreal), sendo *cantaré* a forma máis abundantemente recollida nestas apódoses (sobre este dato cfr. tamén Keniston, 1937: § 31.211, Pountain, 1983: 161 e cadro 6.3, Luquet, 1988: 213). A porcentualmente maioritaria relación sintáctica de *cantare* en español antigo con formas verbais modalmente non irreal non é, por outra parte, un feito visible unicamente nas oracións condicionais, senón a situación xeral en tódolos contextos en que regularmente figuraban os futuros de subxuntivo (é, dicir, en termos de gramática tradicional, en subordinadas de relativo e determinados tipos de subordinadas adverbiais, cfr. Veiga, 1989a: § 2.1), como ilustra o cómputo que efectuamos sobre os datos do volume segundo da *Crestomatía del español medieval* de Menéndez Pidal (Madrid, Gredos, 1966) e que figura na nosa táboa de (Veiga, 1989a: 288). Sinalemos tamén que esta tendencia na combinatoria do antigo futuro de subxuntivo español coincide co comportamento sintáctico da forma equivalente en portugués moderno: a casuística recollida por Sten (1973: cap. VIII) ofrece os futuros de subxuntivo portugueses maioritariamente subordinados a futuros de indicativo (ou perífrases do tipo *vou* + infinitivo, *hei-de* + infinitivo), imperativos, e presentes de subxuntivo e indicativo, sendo máis escasos os exemplos en que a forma do verbo "principal" é *cantava* ou *cantaría*.

c) Como subxuntivo non irreal que é, a forma *cantar(e)* comparte con *cante* os rasgos modais que a caracterizan respecto das dúas nocións modais que a nosa

(47) As condicionais nas que os dous membros coinciden na resposta á oposición ± irreal son sempre de documentación textual moito máis numerosa ca aquelas en que as respostas son contrarias, como no caso das que Keniston (1937: §§ 31.34ss) chamaba *mixed future conditions*. Pensemos que exemplos do tipo "se mañá *fai* sol, *iremos* á praia" ou "se mañá *fixera* ~ *-se* sol, *iriamos* a praia" resultan moito máis espontáneos e, por tanto, esperables cós exemplos modalmente híbridos do tipo "se mañá *fai* sol, *iriamos* á praia" ou "se mañá *fixera* ~ *-se* sol, *iremos* ~ *imos* á praia", onde se observa unha desconexión entre o enfoque modal dos dous termos da secuencia en canto ó grao de probabilidade (manifestación en combinación cunha realización temporal de *futuro* da oposición ± irrealidade).

teoría defende. Esta equivalencia funcional, unida á equivalencia temporal -xa que ámbalas dúas formas funcionaban como *presente-futuro*- explica perfectamente que en galego e español o sistema renunciase á antieconómica presenza dos futuros de subxuntivo (48), formas que, polo demais, estaban distribucionalmente moi limitadas desde o propio latín hispánico, no que a súa aparición xa se reducía ós tipos tradicionais de subordinada en que figurarían nos iberorromances medievais e se manteñen en portugués (49). No referente a esta lingua, Fonseca (1984) menciona *cante / cantar* e os seus compostos *tenha / tiver* cantado como

pares de variantes obrigatórias que se exclúen mutuamente conforme os contextos sintácticos (1984: 416);

a confrontación dos empregos de *cante* e *cantar* en portugués peninsular e brasileiro levada a cabo por Comrie & Holmback (1984) mostra efectivamente a distribución complementaria como principal relación entre as dúas formas, aínda que nalgún caso funcionen en distribución libre, pero nunca en situación de conmutabilidade en igualdade de contexto e con cambio da significación (50), polo que temos que concluír que non existe oposición funcional no sistema entre os seus significados modo-temporais, e, en consecuencia, que se pode falar dun alomorfismo normalmente condicionado polo contexto (51). E á mesma conclusión cremos que se debe chegar no caso do español antigo con anterioridade ó declive do uso de *cantare* (cfr. Veiga, 1989a: § 2.3), aínda que polo momento non estea feito un estudio dos condicionantes da aparición dunha ou a outra forma en contextos como as oracións de relativo, en que as dúas aparecían. *Cante* e *cantar(e)* constitúen, polo tanto, ó noso modo de ver, expresións alomórficas do contido modo-temporal de *presente-futuro* de SUBX Ø.

(48) Martinell (1985: 81) suxeriu xa a consideración de *cantare* como redundante no sistema antigo. Luquet (1988) cre, contrariamente ó que defendemos, nunha oposición entre *cante* e *cantare* baseada nun rasgo *décadence perfective* nesta segunda forma, á que, non obstante se refire como un luxo do sistema español antigo para explica-la súa desaparición (cfr. 1988: 278). Véxanse as nosas observacións críticas a Luquet en Veiga (1989a: § 4.3 e nota 13).

(49) Cfr. a descripción dos empregos de *amauero* en latín medieval hispano por parte de Bastardas Parera (1953: § 58); cfr. tamén Pérez González (1985: § 7.3.2)

(50) De acordo cos autores, nas estruturas sintácticas en que en portugués poden aparecer *cantar* e *cante*, a elección pode vir determinada polo nexa. En condicionais *se*, *caso* (brasil.), *segundo* e *conforme* esixen *cantar*, mentres que *a não ser que*, *menos que* e *no caso que* (ou *sempre que* con valor condicional, cfr., 1984: nota 8) esixen *cante* (cfr. 1984: 217). En temporais aquelas con nexa que pode expresar simultaneidade (*quando*, *sempre que*, *enquanto*) esixen polo xeral *cantar*, aquelas con nexa que indica posterioridade (*depois que*, *assim que*, *logo que*, *tão logo*, *tão depressa*) admiten *cantar* e *cante* en distribución libre, e aquelas con nexa de anterioridade (*antes que*, *até que*, *a que*) constrúense con *cante* e rexeitan *cantar* (cfr. 1984: 217-8) -coa excepción da posibilidade de *antes que* + *cantar* na fala vulgar brasileira (cfr. 1984: nota 3)-. Sinalemos que tamén en español medieval é notoria a preferencia por *cante* por parte dos nexos de anterioridade (cfr. Molho, 1975: II, 574, Luquet, 1988: § IV.1.2, Veiga, 1989a: § 2.1). O mesmo fenómeno rexístrase en textos galegos medievais (cfr. Veiga, 1986: § 9, nota 31). Polo que se refire ás cláusulas de relativo, Comrie & Holmback sinalan unha situación de distribución complementaria relacionada co grao de definición do antecedente: *cantar* aparece normalmente se no antecedente figura un artigo determinado, mentres que un artigo indeterminado no antecedente condiciona a aparición de *cante*.

(51) Resultanos paradóxico que Comrie & Holmback consideren sempre os contidos expresados por *cantar* e *cante* como funcionalmente diferenciados, en relación de oposición e con posibilidades de neutralización.

A substitución dos futuros de subxuntivo na diacronía dos sistemas español e galego tivo lugar sempre en favor de formas verbais que no sistema compartían con *cantar(e)* o rasgo modal de non irrealidade.

Na maioría dos contextos foi a forma *cante* a que substituíu a *cantar(e)*, feito que nada ten de extraño se partimos da identidade funcional que defendemos entre as dúas formas: a substitución xeral *cantar(e)* --> *cante* constitúe a resolución dunha dualidade alomórfica pola vía da simple perda do alomorfo de aparicións máis contextualmente condicionadas.

Pero no caso concreto das prótases condicionais con *si* / *se* o problema da substitución radicaba na imposibilidade de figuración da forma *cante* neste contexto desde o propio latín tardío (cfr. *supra*). Non sendo posible a substitución de *cantar(e)* por outra forma de SUBX Ø, o sistema determinou que fose unha forma de IND Ø, *canto*, a encargada da substitución. Deste xeito, unha forma subxuntiva en decadencia atopaba un sucesor indicativo, pero nun contexto sintáctico en que a oposición indicativo / subxuntivo non é funcional: a oposición modal funcional nas prótases, ± irreal, continuaba funcionando antes e despois da substitución, xa que a resposta -negativa- de *canto* a esta oposición era coincidente coa de *cantar(e)*. Temporalmente non había tampouco maiores problemas para a substitución *cantare* --> *canto* desde o momento en que as conxuncións condicionais neutralizan as oposicións temporais en que intervéñ a posterioridade como rasgo distintivo, p. ex., a oposición *presente* / *futuro* (52), polo que a forma *canto* en combinación con *si* / *se* abrangue todo o contido *presente-futuro* característico no sistema de *cante* ou *cantar(e)*.

Testemuña directa na substitución *cantare* --> *canto* na diacronía das condicionais castelás é Bello (1847), quen, partindo do estudio do castelán erudito da época -nas súas propias palabras da "práctica de los buenos hablitas (1841: III)-, no que o emprego escrito dos "futuros de subxuntivo" aínda se levaba a cabo cunha suficiente coherencia cos seus empregos históricos, sinalou que nas prótases condicionais con *si*

es cuando el hipotético [= *cantare*, *hubiere cantado*, A.V.] puede tomar prestadas al indicativo las formas correspondientes, es a saber, el presente *canto*, y el ante-presente *he cantado*. Pero lo más digno de notar es que el indicativo en este uso hipotético asume de tal manera el carácter de subjuntivo, que su presente se hace aplicable, con igual propiedad al futuro, y su ante-presente al ante-futuro (1847: § 663);

pero o emprego das formas en *-re* como equivalentes cultos de *canto* / *he cantado* en prótases con *si*, como en xeral tódolos empregos -eruditos- destas formas, perdería posteriormente o seu vínculo coa tradición histórica, e así Cuervo (1901: 37) denunciaría nos seus coetáneos o falso emprego de *cantara* ~ *-se* por *-re*, contraponendo esta situación á sistemática -conforme á historia- distinción de uso entre *-ra* ~ *-se* e *-re* por parte dos escritores de finais do XVIII e comezos do XIX e manifestando que "raro es el escritor español que no incurre en esta confusión" (1901: 38); tamén Cejador y Frauca (1905: § 116.4), admitindo a posibilidade de

(52) Sobre a actuación da conxunción condicional *si* como neutralizadora destas oposicións temporais en español cfr. Veiga (1987: § 2.2, 1989a: nota 85, *próx.*: § V.2.9).

sustitución erudita *si tuviere* ~ *si tengo*, censuraría o emprego de *cantara* ~ *-se* neste caso.

A errónea equiparación de *cantare* con *cantara* ~ *-se* por parte dos escritores españois a partir do século XIX, xunto coa ausencia practicamente xeral na lingüística española dun tratamento equilibrado para as oposicións modais indicativo / subxuntivo e irreal / non irreal determinaron que non tódolos investigadores comprendesen que foi *canto* a forma verbal substituta de *cantare* en prótases con *si*. Fronte á correcta identificación do cambio formal por parte de diacronistas como Keniston (1937: § 31.21), Wright (1931: 108) ou Mendeloff (1960: 25) (53) ou dalgún gramático como Seco (1954: 73, 227), xurdiu entre lingüistas españois do século XX non especialmente adicados á diacronía do sistema verbal a errónea defensa das formas subxuntivas *cantara* ~ *-se* -que en realización temporal *presente-futuro* pertencen ó SUBX 2, non ó SUBX Ø, e que, polo tanto, non coinciden con *cantare* na resposta á oposición ± irreal neste contexto temporal- como posibles substitutos de *cantare*. Autores da categoría de Lapesa (1942), Gili Gaya (1943) ou Alarcos (1949) consideraron que tanto *canto* como *cantara* ~ *-se* podían se-los continuadores dos "futuros de subxuntivo" nas prótases (54). Esta opinión tivo o seu peso e, así, autores de obras recentes de carácter diacrónico como Urrutia & Alvarez (1983: 279), Rojo & Montero (1983: § 4.1) ou Cano Aguilar (1988: § 5.2.2.3) caeron no extremo de consideraren unicamente as formas en *-ra* ~ *-se* como os substitutos das formas en *-re* tras *si* condicional (55). Esta errónea opinión, trala que se agacha presumiblemente o prexuício de que unha forma de subxuntivo debера ser substituída por outra pertencente á mesma serie modal, desconectaría a substitución de *cantare* en prótases do sucedido nos demais contextos, onde en ningún caso foi *cantara* ~ *-se* o substituto (56), e suporía, por outra parte, aceptar que as combinacións -maioritarias- da prótase *si tuviere* con formas verbais non irrealis en apódose fosen substituídas na lingua moderna por combinacións modalmente híbridas de *si tuviera* ~ *-se* (SUBX 2) + apódose non irreal, combinacións na lingua actual minoritarias (57).

Por suposto, admitir que a substitución diacrónica, xeral en galego, como en español -coa excepción dialectal que comentaremos no próximo apartado-, de *cantar(e)* por *canto* nas prótases con *si* / *se* derive do efecto neutralizante deste nexa sobre a oposición indicativo / subxuntivo supón defender que este efecto

(53) Ou, se ben non en termos de substitución diacrónica, senón de equivalencia sincrónica en etapas antigas do español, por parte de Menéndez Pidal (1908: I, § 157.5), Pountain (1983 161) ou Luquet (1988: § V.1.1, nota 3).

(54) Véxanse as nosas críticas ás manifestacións destes autores en Veiga (1989a: § 1.4.2.3).

(55) Véxanse as nosas críticas a Rojo & Montero (1983) en Veiga (1989a: § 5). Sinalemos que Montero (1989a) modificou a súa opinión admitindo *canto* como posible substituto de *cantare* en prótases.

(56) Resulta obvio que, por poñer un exemplo, o refrán español, aínda conservado na súa forma arcaica, "adonde fueres, haz lo que vieres" atopa a súa expresión empregando as formas verbais do español actual en "adonde vayas, haz lo que veas", nunca en "adonde fueras ~ -ses, haz lo que vieras ~ -ses". Máis exemplos en Veiga (1989a: § 4.4.1).

(57) Non é difícil observar que a "traducción" ó español moderno dun exemplo como "So en fiero afruento con tal enfermiedat sy me non *acorriere* la tu gran piadat" (Berceo: *Sto. Domingo*, 411cd) é do tipo "estoy en fiera lucha con tal enfermedad si no me *socorre* tu gran piedad", e non "[...] si no me *socorriera* ~ -se [...]". Máis exemplos en Veiga (1989a: § 4.4.1).

neutralizador, comprobable sen problemas nos estados modernos de lingua, actuase xa nos períodos históricos en que comenzo o declive de *cantare* en prótases. A este respecto temos que manifesta-la nosa convicción de que cando menos desde o latín tardío a oposición indicativo / subxuntivo non funcionaba en prótases con *si*, como ilustra o feito, sinalado por autores como Blase (1898: cap. VII) ou Moignet (1959: I, 263-4) de que *amauero* ~ *amauerim* podía aparecer nestas prótases alternando non só coa forma clásica do *presente-futuro* do *potentialis*, *amem*, senón tamén coas formas indicativas e non irrealis *amo* e *amabo* (cfr. Veiga, 1989a: §§ 1.1, 4.4.4). E non podemos deixar de mencionar que a tradicional tripartición tipolóxica das condicionais latinas en reais / potenciais / irrealis, baseada fundamentalmente na existencia dunha triple posibilidade formal (en *presente si habeo* / *haberem* / *habere*) foi posta en entredito por Mariner (1957: 465), quen, razoando a contradicción existente entre o contido "real" asignable ó indicativo latino e a semántica hipotética do *si* condicional, negaba que as construcións *si* + *indicativo* puidesen considerarse proba da existencia dun tipo "real" de condicionais (con valor funcional no sistema), o que nos debe facer cando menos "sos-peitar" da funcionalidade de indicativo / subxuntivo nas condicionais latinas.

3.4. *Cantare* --> *cantaré*

Unha posibilidade de substitución das prótases en *si tuviere* minoritariamente documentada na historia do español é a que conduce á solución *si tendré* cando a realización de contido temporal é de *futuro*. É o caso do coñecido exemplo de J. Rodríguez de Padrón "Byue leda sy *podras*" (= Menéndez Pidal: *Crestomatía*, § 192).

O emprego de *cantaré* en contextos onde o castelán medieval esixía normalmente *cantare* ou *cante* (principalmente cláusulas relativas, temporais e condicionais) foi reiteradamente sinalada en textos aragoneses medievais ou, ampliando a procedencia xeográfica, en textos das rexións orientais da Península, se ben este uso tamén se chegou a documentar en textos doutras zonas peninsulares (58). Na actualidade, só en valenciano se rexistran exemplos deste emprego dos futuros de indicativo (cfr. Ridruejo, 1984: 288).

Autores como Jensen & Lathrop (1973: § 188) ou Porcar Miralles (1986: §§ 21ss, 3.2) fixeron fincapé no feito de que na documentación aragonesa medieval é corrente atopar *cantare* e *cantaré* coordinados en prótases condicionais. Esta facilidade de coordinación é a lóxica consecuencia, nuns dominios lingüísticos onde a norma tolere a aparición de *cantaré* en certas distribucións, da equiparación modal que sofren os contidos expresados por estas formas nun contexto neutralizador da oposición que contraen no sistema, indicativo / subxuntivo (59). Pero é un feito que as aparicións de *cantaré* nestes dominios teñen lugar non só tamén noutros contextos neutralizadores, como as cláusulas temporais cando a forma

(58) Para información bibliográfica e reflexións sobre o fenómeno cfr. Lapesa (1985), Porcar Miralles (1986) e Veiga (1989a: § 4.4.3).

(59) Non cremos nos argumentos empregados por Jensen & Lathrop (1973) ou Porcar Miralles (1986), que criticamos en Veiga (1989a: nota 99).

verbal expresa un enfoque de *futuro* (caso no que a lingua moderna esixe *cante* e o castelán medieval esixía *cantare* con tódolos nexos temporais agás con aqueles que significasen anterioridade, que determinaban a aparición de *cante*, cfr. supra nota 50), senón ademáis en circunstancias distribucionais como as cláusulas relativas, onde no español común funciona a oposición indicativo / subxuntivo. As variedades lingüísticas que xeneralizaron o emprego do futuro de indicativo en todos estes casos ofrecen unha solución sistemática diferente á rexistrable en español común. Se, como defende Lapesa (1985), esta xeneralización do futuro de indicativo -non exclusiva das mencionadas áreas iberorrománicas, senón rexistrable noutras zonas da Romania- ten o seu antecedente no mesmo latín, haberá que considerar de novo, na nosa opinión, a antigüidade da neutralización indicativo / subxuntivo en prótases con si.

3.5. A subxuntivización de *cantara*

Na historia da forma verbal *cantara*, perfectamente viva en galego e español, procedente do "pluscuamperfecto de indicativo" clásico *amaueram*, obsérvase desde a primeira ollada o desprazamento modal do indicativo ó subxuntivo patente sen máis ca comparármola estrutura do sistema verbal latino clásico coas dos sistemas galego e español modernos.

Un feito que debe atraer todo o noso interese é que, como se observa á vista de textos medievais e clásicos, ó longo da historia da lingua española -e o mesmo sucedeu en galego- a forma *cantara* expresou os catro contidos modais resultantes da combinación entre a oposición indicativo / subxuntivo e a oposición \pm irreal: IND \emptyset , IND 2, SUBX \emptyset e SUBX 2, respectivamente ilustradas polos seguintes exemplos:

que quando él dent *fuera* non la avié dexada (Alexandre, 168d)
 si estonç' fuesse muerto no l'*debiere* pesar (Apolonio, 3ad); *quisiera* pedirle un favor (español actual)
 le mandé que lo *hiciera* (español actual)
 ojalá *lloviera* (español actual).

As dúas primeiras posibilidades, IND \emptyset e IND 2, están presentes no español desde as orixes da lingua. Como IND \emptyset , *cantara* mantivo ó longo de todo o período medieval o seu emprego etimolóxico tradicionalmente designado como "pluscuamperfecto de indicativo" (cfr. supra nota 2); desde os traballos clásicos sobre a diacronía desta forma (Becker, 1928, Wright, 1932) os autores veñen falando doutros empregos "de pasado" naqueles casos en que non se ve con claridade unha anterioridade "relativa" a outra forma verbal, se ben as cousas distan de estar claras neste senso (cfr. os comentarios de Ridruejo, 1979: §§ 1.4-7). Como IND 2 parte de significacións temporais de anterioridade primaria (anterioridade a un punto de referencia) -as que no indicativo irreal do español moderno corresponden a formas compostas- e estende os seus significados temporais a outras relacións (60). Estes dous empregos son sinalados por Ridruejo (1979) como os do-

(60) Unha revisión comparada dos empregos indicativos irrealis do descendente de *amaueram* nos dialectos galorrománicos pode verse en Skårup (1988).

cumentables para cantara en oracións independentes en textos do s. XIII; sinala este autor que no primeiro caso -IND Ø na nosa terminoloxía- esta forma "indica predominantemente tiempo", mentres que no segundo -IND 2- "posee una caracterización modal" (1979: § 1.1). En opinión de Luquet (1988) estas dúas posibilidades de realización modal, que o autor, desde unha perspectiva teórica ben diferente da nosa, denomina -ra "actualizante" e -ra "virtualizante" (cfr., p. ex.: 1988: § IV.1.3), son as únicas que ofrece a forma *cantara* nun primeiro estado de lingua que se estende ata a metade do século XIII e considera que nesta etapa cantara é "une forme exclusivement indicative" (1988: § IV.2.1). Non poderíamos, pola contra, admiti-la consideración de Wright (1932, 1933a) de que *cantara* coñece usos subxuntivos desde os comezos do castelán escrito, xa que este autor, como xa lle criticou Luquet (1988: § I.4.5, nota 30), considerou a priori subxuntivas tódalas aparicións de cantara en apódoses condicionais, aparicións que nos primeiros tempos do castelán son exclusivamente adscribíbles ó noso IND 2 (61).

As dúas posibilidades subxuntivas, SUBX Ø e SUBX 2, constitúen a principal fonte de aparicións de *cantara* en español actual. Tanto nun caso coma no outro a forma *cantara* é perfectamente sustituíble por *cantase*:

SUBX Ø: le mandé que lo *hiciera* ~ -se

SUBX 2: ojalá *llovera* ~ -se,

(61) Os múltiples cálculos porcentuais sobre as aparicións de *cantara* como indicativo ou subxuntivo efectuados por Wright (1932) perden así a súa fiabilidade. Pero sinalemos que tampouco Luquet (1988), condicionado polo marco teórico no que se move, diferenciou de maneira satisfactoria aparicións indicativas e subxuntivas de *cantara*, e así fala únicamente de *cantara* indicativo na época histórica en que esta forma funciona no sistema como "pluscuamperfecto" de IND Ø, i.e. ata o século XV. Desta maneira, as aparicións de *cantara* semellantes ás que na primeira etapa do castelán medieval chamou "virtualizantes" e considerou "efectos de senso" dun valor indicativo, son adscritas funcionalmente ó subxuntivo polo autor desde o español clásico adiante, actitude que non podemos aprobar. A súa negativa a admitir empregos indicativo despois do século XV leva a Luquet (1988: VIII.4) mesmo a considerar subxuntivas as aparicións de *cantara* como "pasado" de indicativo posteriores a este século, entre elas, os reiteradamente mencionados na historia da gramática española empregos de *cantara* por outra forma de pasado de indicativo na literatura romántica e na actual linguaxe periodística (exemplos tipo "el jugador que *marcara* el gol de la victoria"). Partindo dos esquemas conceptuais defendidos por Molho (1975), Luquet insiste en non considerar indicativas estas aparicións modernas de *cantara*, a pesares de relacionalas -con acerto- co valor de *cantara* en galego como "pluscuamperfecto de indicativo" e de reiterar que se trata de usos desta forma en substitución de formas indicativas. É certo que, como o autor comproba, determinados empregos contextuais do antigo "pluscuamperfecto" castelán en -ra, como a expresión de anterioridade relativa en subordinación a unha forma de pasado, non aparecen nos empregos modernos, literarios ou periodísticos, desta forma, pero a razón non é outra que o carácter de uso artificial e codificado para uns contextos moi concretos que teñen os empregos modernos fronte á realidade como elemento vivo no sistema modo-temporal do antigo *cantara* "pluscuamperfecto". Buscando xustifica-la súa atribución destes empregos modernos ó subxuntivo, o autor proporciona explicacións particulares para exemplos literarios e periodísticos nas que, sen evitar caer en clarísimos argumentos *ad hoc*, asigna a ese pretendido valor subxuntivo matices -normalmente rebuscados- de contido que están no contexto pragmático no que se inserta a secuencia que contén a forma en -ra e que non son asignables no sistema verbal español ó segundo termo da oposición indicativo / subxuntivo nun contexto onde esta sexa funcional. Sinalemos que un dos argumentos en que Luquet busca apoio, a aparición esporádica de formas en -se no mesmo emprego, é testemuño dun fenómeno ben distinto: estes escasos exemplos, sempre na lingua periodística actual, constitúen os últimos efectos da tendencia á identificación -*cantara* ~ -*cantase*, levada artificialmente fóra do subxuntivo neste caso como nos casos de *cantara* IND 2 (equivalente a *cantaría*). Sobre este punto cfr. *infra*.

se ben historicamente a igualación *ra ~ -se* parece que partiu do SUBX 2: como veremos máis abaixo, xa no castelán do século XIII temos aparicións de *cantara* irreal en prótases con *si*, contexto previamente exclusivo de *cantasse* para esta significación modal (cfr. *infra*), mentres que aínda no español clásico son pouco frecuentes os casos de *cantara* como SUBX Ø (cfr. p. ex., Cabeza, 1990: § 3).

No español peninsular moderno *cantara* indicativo conserva moi poucas posibilidades de emprego. Non forma parte do sistema no IND Ø -se ben determinados estilos de lingua usan artificialmente esta forma como "pasado" de indicativo (cfr. *infra* e nota 61)-. En IND 2, deixando de lado algunha construción fixa tipo "otro gallo nos *cantara*", "más te *valiera* [...]", "mejor te *fuera* [...]", funciona como alomorfo de *cantaría ~ cantaba* unicamente cos verbos modais *poder, deber e querer*:

podiera [~ *podría ~ podía*] ser como tú dices
debieras [~ *deberías ~ debías*] estudiar más
quisiera [~ *querría ~ quería*] pedirle un favor.

Pero a forma composta correspondente, *hubiera cantado*, conserva unha vitalidade total como IND 2, sendo máis empregada nesta significación modal có seu alomorfo *habría cantado* (cfr. Mariner, 1971: 218, nota 1) (62); é chamativo que, ademais, na lingua moderna a forma subxuntiva *hubiese cantado* chegase a admitir empregos indicativos irrealis (como alomorfo de *habría ~ había ~ hubiera cantado*):

si *bubiéramos ~ semos empezado* antes, a estas horas ya *habríamos ~ habíamos ~ hubiéramos ~ hubiésemos* terminado,

constituíndo o único caso en que na historia do español unha forma subxuntiva chegou a ser empregada como alomorfo dunha unidade modalmente indicativa (cfr. a nosa hipótese sobre este feito en Veiga, 1990). A relación de alomorfismo con *cantaría ~ cantaba* xunto cos contextos en que poden aparecer non deixan dúbidas sobre o carácter indicativo destas aparicións das formas en *-ra*, erroneamente consideradas subxuntivas por non poucos autores (cfr. Veiga, 1990).

No referente ó galego, a situación de *cantara* é parcialmente semellante á do castelán antigo e parcialmente semellante á do moderno: como no primeiro, *cantara* funciona como *ante-pretérito* ("pluscuamperfecto") de IND Ø; como no segundo, funciona como alomorfo de *cantase* en SUBX Ø e SUBX 2 e conserva usos residuais -tamén fundamentalmente cos verbos *poder, deber, querer*- (cfr. *supra* §§ 1, 2.1) do seu emprego como IND 2 (63). O resultado é que en galego moderno *cantara* aparece nas catro funcións modais resultantes da combinación das oposicións indicativo / subxuntivo e ± irreal:

IND Ø: conteille que *foras* ti quen mo *dixera*
IND 2: *quixera* [~ *querería ~ quería*] pedirlle un favor

(62) Sobre un *corpus* textual de dez autores de lingua española Spaulding (1929) observa que a proporción de *hubiera cantado* fronte a *había cantado* en apódoses condicionais é de 70 / 14. Fóra das apódoses condicionais, seis dos dez autores empregan só *hubiera cantado* e nunca *habría cantado* nesta significación modo-temporal.

(63) Fóra destes tres verbos e algunha construción feita o galego perdeu, como o español peninsular, o emprego de *cantara* como IND 2, uso modal para o que en opinión de Xove (1985: 134), "tende a ser unha forma típica e case exclusiva do rexistro poético".

SUBX Ø: mandeille que o *fixera* (~-se)
SUBX 2: oxalá *chovera* (~-se).

A supervivencia en galego ata o día de hoxe dun *cantara* expresión do contido modo-temporal de ante-pretérito de IND Ø, semellante, por tanto, o do *amaueram* latino clásico, constitúe un serio impedimento para a aceptación de que a migración modal de *cantara* do indicativo ó subxuntivo teña unha relación directa coa súa desaparición como "pluscuamperfecto de indicativo" no caso do español, onde a forma composta *había cantado* substituíu a *cantara* nesta posibilidade funcional (64). A posta en relación da temporalización plena de *había cantado* coa subxuntivización de *cantara*, vémosla en autores como Martín (1958: 56-7 (65)), Lathrop (1980: § 199b), Marcos Marín (1979: 193, 1980: 405) ou Luquet (1988: § VI.2.3), quen defende como máis ou menos inevitable a subxuntivización de *cantara* por razóns de estrutura fundadas na atribución ás formas verbais duns valores temporais cos que non podemos estar de acordo. Máis prudente é Montero (1989a), autor que, considerando o caso galego expón a verosímil existencia doutros factores na subxuntivización, aínda que non rexeita a temporalización de *había cantado* á hora de explica-la migración modal:

Esta coincidencia entre los primeros indicios de gramaticalización de las formas compuestas y los primeros testimonios de la subjuntivización de *tuvieras* es un factor a tener en cuenta en la explicación de la migración de la segunda al subjuntivo, aunque no pudo ser el único, como se deduce de que el gallego, carente de perífrasis con *habeo*, conozca también la subjuntivización de *tuvieras* (1989a: cap 4, nota 6).

Tampouco hai razón para poñer en relación a temporalización de *había cantado* coa expresión de contidos indicativos irreaís -de IND 2- por parte de *cantara*, como defende Martínez (1981: § 4.2.1) e ata certo punto, se ben con certas precisións, Ridruejo (1979: §§ 4.1-2) (66). Os empregos indicativos irreaís de *cantara* están documentados xa desde as orixes do castelán (p. ex. "Sabet bien que si ellos le viessen, non *escapara* de muert", *Cid*, 2774) e son postos en relación por algún autor coas aparicións de *amaueram* en apódoses latinas vinculadas a unha prótase irreal (cfr., p. ex., Togeby, 1966: § 2). Trátase, en calquera caso, de manifestacións dun uso *dislocado*, empregando o termo de Rojo (1974), esperable na historia da lingua cando menos desde o momento -protorromance- en que se integra no sistema a forma *cantaría* (< *cantare habebam*), que desde o principio combina o seu valor de *pos-pretérito* de IND Ø co valor *dislocado* de indicativo irreal (67).

Resulta, pois, visible que a integración no sistema verbal dun "pluscuamperfecto" composto -como *había cantado* en español ou *tinha cantado* no moderno

(64) Véxanse en Luquet (1988: § VII.1.1) datos estadísticos da progresión desta substitución.

(65) Se ben este autor considera subxuntivas as aparicións irreaís de *cantara*.

(66) Para Ridruejo (*loc. cit.*) o avance de *había cantado*, que daba lugar a "una duplicidad antieconómica" coa forma *cantara*, foi factor propiciatorio do asentamento desta no IND 2 como expresión de "anterioridad al pasado", tendo en conta o "escaso empleo" inicial de *habría cantado*.

(67) Cfr. Veiga (1984: § 2.3). A perífrase baixolatina *cantare habebam* xa se documenta, ó lado dos sus empregos como "pos-pretérito", en usos funcionalmente irreaís, como no coñecido exemplo "Sanare te *habebat* Deus per indulgentiam si fatereris" (Pseudo Agustinus, *Sermones*, 253, 4, *apud* Marcos Marín, 1979: 194, 1980: 405).

portugués (68)- está só en relación directa coa desaparición de *cantara* na función modal de IND Ø, pero non nos outros casos. Sucede, ademais, que na subxuntivización desta forma os primeiros testemuños non remiten, nin moito menos, a valores modalmente non irrealis, senón precisamente a un contexto onde esta forma expresaba irrealidade: as prótases condicionais. *Cantara* chega ó subxuntivo, tanto en español como en galego, non a partir das súas aparicións como *ante-pretérito* de IND Ø, senón directamente a partir do seu funcionamento como IND 2.

Como xa anticipabamos ó comenzo deste traballo, é un feito reiteradamente sinalado na historia da lingüística española que os comenzos da identificación *cantara* ~ *cantase* tiveron lugar nas prótases condicionais. No *Libro de Alexandre* mencionaron diversos autores o inicio das documentacións de *cantara* en prótases irrealis (69). O verso

bien andante fuera Poro sy todos fueran atales (P, 2061d) (70)

foi citado por Wright (1932: 33, 36) como a primeira aparición de *cantara* neste contexto; tamén é recollido por Marcos Marín (1979: 198, 1980: 410), Martínez (1981: § 4.2.3), Montero (1989a: § 4.1.1). Máis versos do *Alexandre*, considerando os dous manuscritos, O e P, ofrecen as formas en *-ra* en prótases irrealis e, así, atopamos referencias a exemplos deste tipo nos autores que acabamos de citar; segundo o cómputo de Montero (1989a: § 4.1.1, cadro 12), ademais do citado exemplo no ms. P, o ms. O ofrece tres aparicións de *cantara* e cinco de *oviera cantado* en prótases con *si*. Wright (1932: 33) recolle, tamén no *Alexandre* (ms. P), dous casos de formas en *-ra* equivalentes a *-se* en combinación cun *que* de semántica condicional,

Oujera Menelao buen derecho tomado
Que lo *oujera* muerto o lo *oujera* llevado (P, 475ab) (71),

exemplos nos que nos atopamos ante a mesma influencia neutralizadora sinalada para *si*.

Exemplos deste tipo propiciaron as interpretacións da aparición de *cantara* en prótases por simetría con outras formas en *-ra* en apódoses. Cejador y Frauca (1905: § 113), Cuervo: nota 94 a Bello (Bello & Cuervo, 1945: 477-8, nota 94), a Real Academia Española (R.A.E., 1931: § 300,d, 1973: 3.15.6,c) Gili Gaya (1943: § 135), García de Diego (1952), Harris (1971: 31ss), Rojo (1974: § 5.3.4), Marcos Marín (1979: 198, 1980: 410), Urrutia & Alvarez (1983: 277), á que xa formulámo-las nosas críticas en § 3.1 con motivo das defensas de idéntica hipótese no

(68) O "mais-que-perfeito composto" *tinha cantado* substituíu no portugués vivo á forma simple *cantara*, que pervive na lingua literaria (cfr., p. ex., Carpinteiro, 1959: 199-208)

(69) Partindo de que os casos de *cantara* en prótases que figuran en cada un dos dous manuscritos do *Alexandre* non aparecen no outro, Luquet (1988: § IV.3.3) considera a posibilidade de que todos estes casos sexan alteracións debidas ós copistas e non admite a súa fiabilidade como testemuños do estado do castelán a mediados do s. XIII. Sinala Luquet (1988: § V.1.2.3) como primeiros casos fiables de *cantara* en prótases as súas aparicións en La doncella Teodor (un caso aillado) e sobre todo no Poema de Fernán González (h. 1250).

(70) Cfr. *supra* nota 11.

(71) Cfr. *supra* nota 11.

referente á substitución de *cantara* ~ *-se* por *cantaría* en determinadas áreas dialectais do español.

A condición de irrealis das prótases nas que comenza a documentarse a equiparación *-ra* ~ *-se*, como, en xeral, o contido de irrealidade propio das aparicións maioritarias de *cantara* / *hubiera cantado* equivalentes a *cantase* / *hubiese cantado* ata os tempos do español clásico plantexa tamén a posibilidade de que fose a combinación co rasgo [+irreal] o determinante da equiparación de formas indicativas e subxuntivas. Alvar & Pottier (1983: § 174.1) defenderon precisamente que foi o valor de irrealidade o que "aproximó *amara* a los usos del subjuntivo y lo llevó a él". Ridruejo (1979: § 4.1) expón que a primeira etapa na subxuntivización de *cantara* foi o seu funcionamento "como correlato anterior de *cantaría*" [i.e., en IND Ø]. Cabeza (1990) supón tamén defendible a irrealidade como factor determinante da migración de *cantara* ó subxuntivo:

Creemos probable que en este cambio de *cantara* del indicativo al subjuntivo haya desempeñado un papel importante la actuación de la irrealidad, pues cuando una forma verbal expresa contenidos marcados con respecto a una noción modal, se favorece la indistinción de los contenidos que remiten a la otra [cita a Jakobson, 1939: 214] (1990: § 3),

e tamén Pérez (1990: notas 9 e 17) fai fincapé en que esta subxuntivización tivo lugar por medio das aparicións irrealis das formas en *-ra*.

Evidentemente é un feito que a equiparación *-ra* ~ *-se* tivo lugar primeiro en circunstancias modais de irrealidade e só posteriormente a lingua asiste á estabilización desta igualdade no subxuntivo non irreal. Partindo do valor de *amaueram* en latín clásico, IND Ø, e de que na época latina parecen datarse os primeiros indicios do funcionamento desta forma como IND 2 (72), o ciclo completo das migracións modais de *cantara* en español -e o mesmo defendemos para o galego- é

IND Ø --> IND 2 --> SUBX 2 --> SUBX Ø,

ciclo onde cada etapa non supón, nin moito menos, o abandono da anterior: como proba viva, en galego actual *cantara* conserva as catro posibilidades de significación modal (cfr. *supra*).

Pero non podemos considera-la coexistencia da carga modal de irrealidade na primeira época da igualación *-ra* ~ *-se* como un factor de peso no dito proceso de igualación desde o momento en que, como comprobamos en § 2.1, en combinación co rasgo [+irreal] a oposición indicativo / subxuntivo é funcional tanto en español como en galego modernos. Que sexan poucos os contextos onde son

(72) É coñecida a posibilidade de aparición de *amaueram* en apódoses vencelladas a unha prótase irreal: "*perierat imperium* [...] si Fabius tantum ausus esset, quantum suadebat" Séneca, apud Togeby (1966: 176), "*praeclare uiceramus nisi* [...] Lepidus recepisset Antonium" Cicerón, apud Bassols de Climent, 1956: I, § 339) "*neque sustineri poterant, ni extraordinariae cohortes se obiecissent*" (Tá-cito, apud Woodcock, 1959: § 200). Non podemos falar sen máis dun valor de "irreal pasado" para *amaueram* nestes casos (Togeby, 1966: 176, falaría dun valor de *conditionnel du passé*). A combinación con prótases irrealis non é exclusiva da forma indicativa *amaueram*, xa que, ademais de rexistrárense semellantes aparicións para *amabam* -que acabará tamén por ser forma con valores indicativos irrealis, como alomorfo das formas en *-ría*, cfr. *supra* §§ 2.1, 3.2-, tamén é posible documentar ocorrencias de *amaui* nesta situación, e *amaui* non orixinou unha forma que puidese expresar irrealidade. Con todo, é verosímil supoñer que as combinacións con prótases irrealis por parte de determinadas formas de indicativo poden estar favorecendo a súa posterior función como formas de IND 2. Véxanse exemplos en Woodcock (1959: § 200).

conmutables as formas indicativas irrealis coas subxuntivas irrealis -argumento no que baseaba Ridruejo (1975) a súa hipótese sobre a xeneralización de *-ría* en español peninsular septentrional, cfr. *supra* § 3.1- ou que a carga de irrealidade supoña un contido modal marcado máis claramente perceptible cás particularidades de significado derivadas da oposición indicativo / subxuntivo son feitos que non negan unha importante realidade de sistema verbal: desde a creación da función IND 2, inexistente en latín clásico (73), a oposición indicativo / subxuntivo funciona no sistema, ata o día de hoxe no caso do español e o galego, combinada con ámbolos dous termos da oposición \pm irreal. A irrealidade, pois, non impide a distinción funcional de unidades indicativas e subxuntivas.

É noutro factor, presente no contexto onde se documentan as primeiras aparicións de *-ra* equivalente a *-se*, onde radica na nosa opinión a explicación desta identificación funcional. Como adiantabamos ó final de Veiga (1989a: § 4.4.4), a influencia neutralizadora de nexos condicionais como *si / se* con respecto á oposición modal plasmada na diferenciación formal indicativo / subxuntivo, a mesma que pode explicar tódalas substitucións diacrónicas de formas indicativas por formas subxuntivas, como vimos nos apartados anteriores, é tamén a verosímil explicación dun proceso de subxuntivización que, partindo da identificación funcional directamente derivada dunha neutralización modal, afectou ás formas en *-ra* facéndoas equivalentes das formas en *-se*.

Este proceso de subxuntivización, do que o primeiro paso -primeiros testemuños de *-ra* en lugar de *-se*- ten lugar en textos do século XIII e a completión -estabilización da igualdade *-ra ~ -se* no SUBX Ø- é posterior, cando menos na lingua literaria, á época estudada por Cabeza (1990) (séculos XVI-XVII (74)) pódese describir esquematicamente en tres etapas:

a) As formas en *-ra* alternan coas formas en *-se* significando irrealidade en contextos onde está neutralizada a oposición indicativo / subxuntivo. Nesta primeira etapa non se pode falar de que *-ra* asumise aínda valores subxuntivos desde o momento en que a igualdade *-ra ~ -se* só figura en circunstancias sintácticas onde este valor modal non é pertinente (75).

(73) É consolidada coa integración no sistema da forma cantarían < cantare habebam, que determinou que a oposición \pm irreal pasase a combinarse non só co subxuntivo, como na lingua clásica, senón tamén co indicativo cfr. Veiga, 1984: § 2.3, 1990).

(74) Para Luquet (1988: 35) no segundo tercio do s. XVII "est déjà devenue désuète, pour bien des sujets parlants, la rigoureuse distinction de *discours* entre forme en *-ra* et forme en *-se*".

(75) Para a explicación desta primeira etapa no movemento de *-ra* do indicativo ó subxuntivo Luquet (1988: § V.2.1) plantexa dúas hipóteses: (a) que *-ra* xa se convertiu en subxuntivo e resulta máis apto que *-se* para "l'expression d'une condition passée non satisfaite" e (b) que cambiaron as leis da sintaxe española e nas prótases irrealis "de pasado" unha forma indicativa substitúe a unha forma subxuntiva. Curiosamente, e aínda que compara a explicación *b* coa evidencia do sucedido en francés coa implantación das formas de "pluscuamperfecto de indicativo" neste tipo de prótases, admite por un criterio de simplicidade a hipótese *a*. Insistimos en que non se pode considerar valor subxuntivo para esta forma mentres só figure en posicións de neutralización indicativo / subxuntivo. Desde este punto de vista, tampouco a opción *b*, máis próxima á nosa interpretación dos feitos, é formulable nos termos en que o autor comentado a formula: en combinación con *si* condicional o sistema non mudou a súa actuación; a única diferenza está na norma desde o momento en que antes e despois da admisión de *-ra*, neste contexto estivo sempre neutralizada a oposición indicativo / subxuntivo; a diferenza radica en que con anterioridade ó s. XIII a norma esixía a aparición forzosa de formas subxuntivas irrealis, men-

b) As formas en *-ra* equivalen ás formas en *-se* en tódolos contextos onde estas últimas aparecían con valor irreal. As formas en *-ra* funcionan nesta etapa como subxuntivas, pero, máis precisamente, como formas de SUBX 2.

c) As formas en *-ra* pasan a equivaler ás formas en *-se* tamén nos casos en que estas últimas aparecían con valor subxuntivo non irreal. Funcionan agora xa non so como formas de SUBX 2, senón tamén de SUBX Ø. Neste momento o proceso de subxuntivización das formas en *-ra* está consumado.

Como consecuencia da identificación total de *cantara* e *cantase* tanto en SUBX 2 como en SUBX Ø, o alomorfismo *-ra ~ -se* tende a propagarse en español ós valores indicativos das formas en *-ra*, mantidos no IND 2 especialmente para a forma composta *hubiera cantado*.

Os modernos empregos de *hubiese cantado* como indicativo irreal (por *habría ~ hubiera cantado*, especialmente detectados en apódoses condicionais, p. ex. "si hubiéramos empezado antes, a estas horas ya *hubiésemos terminado*" (76)) foron inicialmente censurados polos gramáticos (cfr. Bello, 1857: § 721, R.A.E., 1931: § 434, 2ª, nota 3), se ben a propia Academia acabou admitindo como normal e permisible este emprego (cfr. R.A.E., 1973: § 3.14.10.b). Entre as formas simples, documéntanse algúns exemplos claramente "incorrectos" ou artificiosos para o sentimento lingüístico do hispanófono (77), de tal xeito que, tendo ademais en conta o escaso emprego de *-ra* como IND 2 en español peninsular, atopamos unha situación de desequilibrio entre formas simples e compostas na expresión deste contido modal en diferentes enfoques temporais (78).

As aparicións de *hubiese cantado* como equivalente de *habría cantado* constitúen o único caso en que unha forma etimoloxicamente subxuntiva chegou a expresar na diacronía do español empregos indicativos totalmente asentados no sistema, pois polo momento non pasan de ser infraccións á norma os incipientes empregos de *cantase* por *cantaría* irreal, por non falarmos xa dos usos de *cantase* por *cantara* como "pasado" de indicativo que de cando en cando rexistramos no español periodístico (tipo "el jugador que *marcase* el gol de la victoria"), ós que xa se referiu acertadamente Kany (1945) como propagacións da igualdade *-ra ~ -se* (79) e que Bejarano (1962: § 7) supón o resultado final no proceso de igualación

tres posteriormente admite a coexistencia de formas indicativas e subxuntivas, pero funcionalmente a situación non varía, xa que o contido expresado é o mesmo antes e despois (o resultante da neutralización de IND 2 / SUBX 2, é dicir, simplemente un contido [+ irreal]). Os "problemas irresolubles" que o autor plantexa (loc. cit., nota 23) derivan de erros de enfoque motivados polo marco teórico do que parte (basicamente as ideas de Molho, 1975, de raíz guillaumiana).

(76) Non faltan defensores da hipótese de simetría nas condicionais para explica-los usos de *-se* por *-ría*. Mencionemos esta opinión en Cuervo (nota 99 a Bello, Bello & Cuervo, 1945: 479, nota 99), a Academia (R.A.E., 1973: § 3.14, nota 5) ou Hernández Alonso (1973: 178).

(77) Hai algún exemplo deste tipo en Bolinger (1956) ou Wright (1933b: 335, 1947: 495). Cfr. tamén Veiga (1990, *práx.* § IV.2.8).

(78) A preponderancia o emprego de *-se* como equivalente a *-ría* en formas compostas xa foi sinalada por autores como Spaulding (1929: 374), Wright (1933b), Bejarano (1962: 86), Ridruejo (1975: § 2) ou Marín (1980: § 2.2).

(79) Textualmente: "En razón de la frecuencia con que pueden alternar las formas subjuntivas en *-ra* y en *-se*, algunos autores se ven llevados a sustituir la forma en *-ra* por la forma en *-se* en función

destas dúas formas. Semellantes empregos, totalmente alleos á realidade do sistema (como xa o son os usos de *-ra* como IND Ø) son claramente identificados como artificiais por calquera falante de galego, mentres, pola contra, un galego-falante non atopa nada extraño no uso de *cantara* como IND Ø -perfectamente vivo no sistema galego e normal no español falado en Galicia- en exemplos do español periodístico tipo "el jugador que *marcara* el gol de la victoria".

A instalación das formas en *-ra* no subxuntivo, como alomorfos daquelas en *-se* provoca tamén unha tendencia na lingua falada á imposición das novas formas en detrimento das etimoloxicamente subxuntivas. Xa fixemos referencia (cfr. *supra* nota 4) á desaparición de *cantase* nalgunha bisbarra galega. A mesma imposición de *-ra* sobre *-se*, o *raísmo* a que algúns autores fixeron referencia, parece se-la tendencia maioritaria no español falado, especialmente en Hispanoamérica (cfr., p. ex., Kany, 1945: 222, Luquet, 1988: 81-2, Navarro, 1989: 117-8 e a bibliografía recollida en Navas Ruiz, 1965: 1837. Ver tamén Marín, 1980, sobre a base da lingua teatral e con revisión da bibliografía preexistente).

5. CONCLUSIONS

Subxuntivización de *cantara* en español e galego, sustitución dos "futuros de subxuntivo" nas prótases condicionais nas dúas linguas, xeneralización de *cantaría* en sustitución de *cantara* ~ *-se* en áreas da dialectoloxía do español, substitucións de *cantare* e *cante* por *cantaré* en áreas peninsulares e aparición de casos de *cantaba* por *cantara* ~ *-se* en prótases condicionais en español coloquial non son fenómenos dispares, senón diferentes consecuencias dun mesmo feito de índole morfosintáctica: a neutralización da oposición indicativo / subxuntivo en determinados contextos, principalmente, e como factor común ós cinco cambios particulares sinalados, nas prótases condicionais construídas con *si* / *se*.

O verbo iberorrománico, desde as súas orixes, experimentou a influencia neutralizadora desta conxunción as repercusións diacrónicas da cal consistiron inicialmente na proliferación de formas verbais de indicativo en significacións previamente reservadas ou cando menos normalmente expresadas por formas subxuntivas.

Estas extensións nas aparicións de formas subxuntivas chegaron, segundo os casos e as variedades lingüísticas, a resultados máis ou menos negativos para as formas subxuntivas.

A substitución dos "imperfectos de subxuntivo" polas formas en *-ría* no español peninsular septentrional -fenómeno non exclusivo desta zona na dialectoloxía do español e non descoñecido na do francés- conduciu a unha substitución total non só nas posicións de neutralización, senón no propio sistema, tanto para valores modais de irrealidade como para os de non irrealidade. Nos territorios onde o fenómeno é xeral desapareceu o SUBX 2 (isto é, desapareceu a combinabilidade da oposición indicativo / subxuntivo co rasgo modal [+irreal], e a substitución

de pluscuamperfecto de indicativo. Igual cosa ocorre en España" [seguen 4 exemplos de autores procedentes da Arxentina, Chile e México] (Kany, 1945: 213).

afectou tamén ás relacións temporais en SUBX Ø que en español común son expresadas por *cantara* ~ *-se*.

A proliferación de *cantaba* en prótases irrealis, moito máis restrinxida, non levou nin nos niveis máis coloquiais do español nin no xudeoespañol á desaparición dos "imperfectos de subxuntivo". Parella xeneralización de *je chantais* en francés, pola contra, ten que ser posta en relación coa desaparición total do subxuntivo irreal e os antigos "pasados" de subxuntivo nesta lingua.

A decadencia do "futuro de subxuntivo" nas prótases condicionais, en favor da forma indicativa *canto* tanto en galego coma en español, formou parte do proceso de desaparición desta forma verbal, que fóra das prótases con *se* / *si* foi substituída nas dúas linguas por outra forma subxuntiva non irreal, *cante*.

A xeneralización de *cantaré* en substitución de formas subxuntivas non irrealis de *futuro* en antigo aragonés e zonas orientais da Península non se restrinxiu ás prótases condicionais, senón que parece que chegou a impoñerse tamén en contextos onde previamente era posible a oposición indicativo / subxuntivo.

A ampliación dos contextos de aparición de *cantara* ás prótases con *si* / *se* foi o primeiro paso nunha identificación total desta forma verbal coa forma en *-se*, consumada primeiro no dominio modal do subxuntivo irreal e posteriormente no subxuntivo non irreal. A subxuntivización de *cantara* non chegou a desterrar nunca as formas en *-se* da lingua culta nin da lingua falada en determinados territorios, se ben tanto na dialectoloxía do español coma na do galego existen zonas onde na lingua falada as formas en *-se* caeron en desuso. Como sexa, a pervivencia dunha situación de alomorfo na que interveñen as formas *cantaría* e *cantaba* (e os seus compostos, nos enfoques temporais de anterioridade primaria, no caso do español) como manifestacións de significantes de unidades verbais modalmente indicativas irrealis mantivo en todo momento vixente a oposición *indicativo* / *subxuntivo* en combinación co rasgo [+irreal], de maneira que a subxuntivización de *-ra*, fronte ó sucedido coa xeneralización de *-ría* no español septentrional ou coa de *-ais* en francés, non supuxo a perda de ningunha oposición modal.

Como se ve, diferentes formas de indicativo, irrealis ou non, ampliaron os seus contextos de aparición pasando a figuraren en contextos onde o previamente esperable eran formas subxuntivas. As substitucións de formas subxuntivas por formas orixinariamente indicativas tiveron lugar en casos de significación irreal ou non irreal -o que revela a necesidade dunha explicación común a uns e outros casos-. As substitucións formais rexistradas na Iberorromania, dispares no seu alcance xeográfico, como na súa extensión na realización do sistema lingüístico, poden coñecer paralelos noutras áreas romances, o que nos pon de manifesto a xeneralidade da raíz do fenómeno.

Debe ser notado que as tres formas verbais que poden *-e* podían na lingua medieval- expresar realizacións modais de IND 2 en galego e español, *cantaría*, *cantaba*, *cantara*, (as que o español moderno coñece como alomorfos só con tres verbos modais determinados) contenderon co "imperfecto de subxuntivo" en maior ou menor medida segundo os territorios ou rexistros lingüísticos. Tamén é notorio que as dúas formas indicativas con capacidade para expresaren a relación temporal de *futuro* -os "futuros de indicativo" e as formas de "presente", que en

contextos como as prótases con *si / se* abranguen un contido temporal *presente-futuro*- foron posibles substitutos dos "futuros de subxuntivo" na xeografía lingüística iberorrománica.

A consideración conxunta de todos estes cambios particulares permítenos ver, pois, no seu conxunto un importantísimo fenómeno plural característico da diacronía de determinados sistemas verbais románicos.

REFERENCIAS BIBLIOGRAFICAS

- Alarcos Llorach, E. (1949): "Sobre la estructura del verbo español moderno", *Boletín de la Biblioteca Menéndez Pelayo*, 15 (1949), 50-80, posteriormente en *Estudios de gramática funcional del español*, Madrid, Gredos, 1980³, 50-89.
- (1959) "La forme 'cantaría' en espagnol, mode, temps et aspect", *Boletim de Filologia*, 18 (1959), 205-12, versión española posteriormente en *Estudios de gramática funcional del español*, Madrid, Gredos, 1980³, 106-19.
- Alvar, M. & B. Pottier (1983): *Morfología histórica del español*, Madrid, Gredos, 1983.
- Alvarez Blanco, R., X. L. Regueira & H. Monteagudo (1986): *Gramática galega*, Vigo, Galaxia, 1986.
- Bassols de Climent, M. (1956): *Sintaxis Latina*, Madrid, C.S.I.C., 1956.
- Bastardas Parera, J. (1953): *Particularidades sintácticas del latín medieval (Cartularios españoles de los siglos VIII al XI)*, Barcelona, C.S.I.C, 1953.
- Becker, O. (1928): *Die Entwicklung des lateinischen Plusquamperfekt-Indikativs im Spanischen*, Leipzig, C. & M. Vogel, 1928.
- Bejarano, V. (1962): "Sobre las dos formas del imperfecto de subjuntivo y el empleo de la forma en *-se* con valor de indicativo", *Strenae. Estudios de filología e historia dedicados al profesor Manuel García Blanco (= Acta Salmanticensis*, 16), Salamanca, 1962, 77-86.
- Bello, A. (1841): *Análisis ideológica de los tiempos de la conjugacion española*, Valparaíso, Imprenta de M. Rivadeneyra, 1841, repr. facs. Caracas, Cromotip, 1972.
- (1847): *Gramática de la lengua castellana destinada al uso de los americanos*, Santiago de Chile, Imprenta del Progreso, 1847, ed. crít. de R. Trujillo, Instituto Universitario de Lingüística Andrés Bello - Cabildo Insular de Tenerife, 1981.
- Bello, A. & R. J. Cuervo (1945): *Gramática de la lengua castellana*, Buenos Aires, Sopena Argentina, 1970⁸.
- Blase, H.: "Zur Geschichte des Futurum und des Konjunctivs des Perfekts im Lateinischen", *Archiv für lateinische Lexicographie und Grammatik*, 2 (1898), 213-43, versión española de Rosa María Espinosa Elorza, "De la historia del futuro y del perfecto de subjuntivo en latín", en Marcos Marín, F. (ed.): *Introducción plural a la gramática histórica*, Madrid, Cincel, 1982, 147-69.

- Bull, W. E. (1960): *Time, Tense and the Verb, a Study in Theoretical and Applied Linguistics, with Particular Attention to Spanish*, Berkeley, University of California Press, 1971⁴.
- Cabeza, C. (1990): "Valores de la forma 'cantara' en español clásico", *Actas del II Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española* (Univ. de Sevilla, 1990), no prelo.
- Cano Aguilar, R. (1988): *El español a través de los tiempos*, Madrid, Arco/Libros, 1988.
- Carpinteiro, M. da G. (1959): "Aspectos do mais-que-perfeito do indicativo em português moderno", *Actas do IX Congresso Internacional de Linguística Românica* (Lisboa, 1959) = *Boletim de Filologia*, 19 (1960), 199-208.
- Cejador y Frauca, J. (1905): *La lengua de Cervantes. Gramática y diccionario de la lengua castellana en 'El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha'*, Madrid, Establecimiento Tipográfico de Jaime Ratés, 1905.
- Comrie, B. & H. Holmback (1984): "The future subjunctive in Portuguese: a problem in semantic theory", *Lingua*, 63 (1984), 213-53.
- Coseriu, E. (1973): *Lezioni di linguistica generale*, Torino, Boringhieri, 1973, versión española de J. M. Azáceta y García de Albéniz, *Lecciones de lingüística general*, Madrid, Gredos, 1981.
- (1976): *Das romanische Verbalsystem*, Tübingen, Gunther Narr, 1976.
- (1978): "Aspect verbal ou aspects verbaux? Quelques questions de théorie et de méthode", en David, J & R. Martin: *La notion d'aspect*, Metz, Université de Metz, 1980, 13-25.
- Cuervo, R. J. (1903): "El castellano en América", *Bulletin Hispanique*, 3 (1901), 35-62.
- Cunha, C. & L. F. L. Cintra (1984): *Nova gramática do português contemporâneo*, Lisboa, João Sá da Costa, 1984.
- Davis, R. (1934): "A note on the -RA Indicative in Fifteenth Century Spain", *Philological Quarterly*, 13/2 (1934), 218-20.
- Espinosa, A. M. (1930): "The use of conditional for the subjunctive in Castilian popular Speech", *Modern Philology*, 27 (1930): 445-9.
- Folgar, C. & M. Ramos Méndez (1990): "Privilegios de figuración del futuro de subjuntivo en español medieval", *Actas del II Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española* (Univ. de Sevilla, 1990), no prelo.
- Fonseca, F. I. (1984): "Para o estudo das relações de tempo no verbo português", *Boletim de Filologia*, 21 (1984), 405-20.
- García Calvo, A. (1960): "Preparación à un estudio orgánico de los modos verbales sobre el ejemplo del griego antiguo", *Emerita*, 28 (1960), 1-47.
- García de Diego (1952): "La unificación rítmica en las oraciones condicionales", *Estudios dedicados a Menéndez Pidal*, III, Madrid, C.S.I.C., 1952, 95-107.
- Gili Gaya, S. (1943): *Curso superior de sintaxis española*, Barcelona, Bibliograf, 1961⁹.
- Granda, G. de (1968): "Formas en -re en español atlántico y problemas conexos", *Thesaurus*, 23 (1968), 1-22, posteriormente en *Estudios lingüísticos hispánicos, afrohispanos y criollos*, Madrid, Gredos, 1978, 95-117.

- Harris, M. (1971): "The History of the Conditional Complex from Latin to Spanish: Some Structural Considerations", *Archivum Linguisticum*, 2 (1971), 25-33.
- (1986): "The Historical Development of SI-Clauses in Romance", en Traugott, E. C. *et al.*: *On Conditionals*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986, 265-84.
- Hernández Alonso, C. (1973): "Sobre el tiempo en el verbo español", *Revista Española de Lingüística*, 3/1 (1973), 143-78.
- Kahane, H.R. & S. Saporta (1953): "The verbal categories of Judeo-Spanish", *Hispanic Review* 21 (1953), 193-214 y 322-36.
- Kany, C. E. (1945): *American-Spanish Syntax*, Chicago, The University of Chicago Press, 1945, versión española de M. Blanco Alvarez, *Sintaxis Hispanoamericana*, Madrid, Gredos, 1969.
- Keniston, H. (1937): *The Syntax of Castilian Prose. The Sixteenth Century*, Chicago, The University of Chicago Press, 1937.
- Lago Alonso, J. (1965): "Consideraciones sobre el uso del indefinido y de la forma si + potencial en español y en francés", *Actas del X Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románicas*, IV (Madrid, 1965), Madrid, C.S.I.C., 1968, 1785-89.
- Lamíquiz, V. (1971) "Los niveles de actualidad", *Revista Española de Lingüística*, 1/1 (1971), 89-96.
- (1982): *El sistema verbal del español*, Málaga, Agora, 1982.
- Lanly, A. (1957): "Proposition hypothétique et conditionnelle", *Le français moderne*, 25 (1957): 101-20.
- Lapesa, R. (1942): *Historia de la lengua española*, Madrid, Gredos, 1981⁹.
- (1985): "Sobre el uso de modos y tiempos en subordinaciones de acción futura contingente. Futuro de indicativo por presente o futuro de subjuntivo", *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario Oblatae. Pars Prior*, Vitoria, 1985, 679-92.
- Lathrop, T. (1980): *The Evolution of Spanish: An Introductory Historical Grammar*, Newark, Delaware, Juan de la Cuesta, 1980, versión española de J. Gutiérrez Cuadrado y A. Blas, *Curso de gramática histórica española*, Barcelona, Ariel, 1984.
- Lavandera, B. (1979): "Análisis semántico de variación en tiempos verbales: oraciones condicionales del español", *Anuario de Letras*, 17 (1979), 113-36.
- Lenz, R. (1920): *La oración y sus partes*, Madrid, Publicaciones de la R.F.E., 1935³.
- López Rivera, J.J. (1990): "Aproximación al futuro de subjuntivo en el sistema verbal español", *Actas del II Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española* (Univ. de Sevilla, 1990), no prelo.
- Llorente Maldonado de Guevara, A. (1965): "Algunas características del habla de la Rioja Alta", *Actas del XI Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románicas*, IV, (Madrid, 1965), Madrid, C.S.I.C., 1968, 1981-2003.
- Luquet, G. (1987): "Sobre la desaparición del futuro de subjuntivo en la lengua hablada de principios del siglo XVI", *Actas del I Congreso Internacional de*

- Historia de la Lengua Española* (Univ. de Extremadura, Cáceres, 1987), Madrid, Arco/Libros, 1988, I, 509-14.
- (1988): *Systématique historique du mode subjonctif espagnol*, Paris, Klincksieck, 1988.
- Marcos Marín, F. (1979): "Observaciones sobre las construcciones condicionales en la historia de la lengua española", *Nueva Revista de Filología Hispánica*, 28/1 (1979), 86-195, posteriormente en Marcos Marín, F. (ed.): *Introducción plural a la gramática histórica*, Madrid, Cincel, 1982, 186-204.
- (1980): *Curso de gramática española*, Madrid, Cincel-Kapelusz, 1980.
- Marín, D. (1980): "El uso moderno de las formas en "-ra" y "-se" del subjuntivo", *Boletín de la Real Academia Española*, 40 (1980), 197-230.
- Mariner Bigorra, S. (1957): "Estructura de la categoría verbal modo en latín clásico". *Emerita*, 25 (1957), 449-86.
- (1965): "Noción básica de los modos en el estilo indirecto latino", *Emerita*, 33 (1965), 47-59.
- (1971): "Triple noción básica en la categoría modal castellana", *Revista de filología Española*, 54 (1971), 209-52.
- Martin, J. W. (1958): "Some Uses of the Old Spanish Past Subjunctives (With Reference to the Authorship of *La Celestina*)", *Romance Philology*, 12/1 (1958), 52-67.
- Martinell, E. (1985): *El subjuntivo*, Madrid, Coloquio, 1985.
- Martínez, M. C. (1981): "Diacronía de *cantara*", *Archivum*, 31-2 (1981-82), 513-25.
- Martínez Martín, M. (1983): "La sustitución de *cantara* (*cantase*) por *cantaría* en el habla de la ciudad de Burgos", *Lingüística Española Actual*, 5 (1983), 179-204.
- Mendeloff, H. (1960): *The Evolution of the Conditional Sentence Contrary to Fact in Old Spanish*, Washington, The Catholic University of America Press, 1960.
- Menéndez Pidal, R. (1908): *Cantar de Mio Cid. Texto, gramática y vocabulario*, vol. I, Madrid, Espasa-Calpe, 1976⁵.
- Molho, M. (1975): *Sistemática del verbo español (Aspectos, modos, tiempos)*, Madrid, Gredos, 1975.
- Monteagudo Romero, H. (1989): "Oraciones condicionais introducidas por *se* no galego medieval", *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas* (Univ. de Santiago de Compostela), no prelo.
- Montero, E. (1989a): *Gonzalo de Berceo y el Libro de Alexandre. Aproximación al sistema verbal de la época desde los esquemas condicionales*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1989.
- (1989b): "El *status* gramatical del futuro de subjuntivo y la evolución de los esquemas condicionales y concesivos", *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas* (Univ. de Santiago de Compostela), no prelo.
- Navarro, M. (1989): "La alternancia *-ra/-se* y *-ra/-ría* en el habla de Valencia (Venezuela)", *Lingüística Española Actual*, 11 (1989), 117-23.

- Navas Ruiz, R. (1965): "Bibliografía Crítica sobre el subjuntivo español", *Actas del XI Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románicas* (Madrid, 1965), Madrid, C.S.I.C., 1968, 1822-40.
- Pérez, M. R. (1990): "Formas verbales de irrealidad en el *Libro de Apolonio*", *Actas del II Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española* (Univ. de Sevilla, 1990), no prelo.
- Pérez González, M. (1985): *El latín de la cancillería castellana (1158-1214)*, Salamanca, Universidad de Salamanca.- Universidad de León, 1985.
- Porcar Miralles, M. (1986): "Las formas verbales de futuro en textos medievales aragoneses", *Archivo de Filología Aragonesa*, 9-47.
- (1989): "Revisión crítica de la clasificación de la oración condicional", *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas* (Univ. de Santiago de Compostela, 1989), no prelo.
- Porto Dapena, X.-A. (1972): "Encol da estrutura do verbo galego", *Grial*, 35 (1972): 13-28.
- Pottier, B. (1963): *Introduction à l'étude de la morphosyntaxe espagnole*, Paris, Ed. Hispanoamericanas, 1963, versión española de A. Quilis, Madrid, Alcalá, 1970.
- (1969): *Grammaire de l'espagnol*, Paris, Presses Universitaires de France, 1969, versión española de A. Quilis, *Gramática del español*, Madrid, Alcalá, 1970.
- Pountain, C. J. (1983): *Structures and Transformations. The Romance Verb*, London, Croom Helm - Totowa, New Jersey, Barnes & Noble, 1983.
- R.A.E. (= Real Academia Española) (1931): *Gramática de la lengua española*, Madrid, Espasa-Calpe, 1931.
- (1973): *Esbozo de una nueva gramática de la lengua española*, Madrid, Espasa-Calpe, 1931.
- Renchon, H. (1969): *Études de syntaxe descriptive I. La conjonction "si" et l'emploi des formes verbales*, Bruxelles, Palais des Académies, 1969.
- Riduejo, E. (1974): "La forma "cantaría" en español del siglo XIII", *XIV Congreso Internazionale di Linguistica e Filologia Romanza* (Napoli, 1974). *Atti*, III, Napoli, Gaetano Macchiaroli, 1979, 437-51.
- (1975): "Cantaría por cantara en La Rioja", *Berceo*, 89 (1975), 123-34.
- (1979): "La forma verbal en -ra en español del siglo XIII (oraciones independientes)", *Cuadernos de Investigación Filológica*, 5 (1979), 22-38, posteriormente en Marcos Marín, F. (ed.): *Introducción plural a la gramática histórica*, Madrid, Cincel, 1982, 170-85.
- (1984): "Tres catalanismos (y aragonesismos) sintácticos en "Los doze trabajos de Hércules" del Marqués de Villena", *Archivo de Filología Aragonesa*, 34-35 (1984), 273-290.
- Rojo, G. (1974): "La temporalidad verbal en español", *Verba*, 1 (1974), 68-149.
- Rojo, G. & E. Montero Cartelle (1983): *La evolución de los esquemas condicionales (Potenciales e irrealis del Poema del Cid a 1400)*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1983.

- Rubio, L. (1968): "Los modos verbales latinos", *Emerita*, 25 (1968), 77-96, posteriormente en *Introducción a la sintaxis estructural del latín*, Barcelona, Ariel, 1983, 234-56.
- Ruipérez, M. S. (1954): *Estructura del sistema de aspectos y tiempos del verbo griego antiguo. Análisis funcional sincrónico*. Salamanca, Colegio Trilingüe de la Universidad (del C.S.I.C.), 1954.
- Santamarina, A. (1974): *El verbo gallego*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1974.
- Seco, R. (1954): *Manual de Gramática Española*, Revisado e ampliado por Manuel Seco, Madrid, Aguilar, 1969⁹.
- Senet, R. (1938): "El falseamiento del castellano en la Argentina y lo que significan en realidad las palabras del lunfardo", *Boletín de la Academia Argentina de Letras*, 6 (1938), 121-44.
- Skårup, P. "La survivance du plus-que-parfait de l'indicatif latin et les constructions hypothétiques en ancien francoprovençal", *Revue Romane*, 23/1 (1988), 21-35.
- Spaulding, R. K. (1929): "An inexact analogy: "the -ra form as a substitute of the -ria", *Hispania*, 12 (1929), 371-76.
- Sten, H. (1973): *L'emploi des temps en portugais moderne*, KØbenhavn, Munksgaard, 1973.
- Togeb, K. (1966): "Le sort du plus-que-parfait latin dans les langues romanes", *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 23 (1966), 175-84.
- Urrutia Cárdenas, H. & M. Alvarez Alvarez (1983): *Esquema de morfosintaxis histórica del español*, Bilbao, Universidad de Deusto, 1983.
- Väänänen, V. (1963): *Introduction au latin vulgaire*, Paris, Klincksieck, 1963, versión española (revisada e aumentada) de M. Carrión: *Introducción al latín vulgar*, Madrid, Gredos, 1985.
- Vairel, H. (1981): "Un modèle d'analyse linguistique des conditionnelles: latin *si di sunt, si di sint, si di essent*", *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, 76/1 (1981), 275-326.
- Vázquez Cuesta, P. & Mendes da Luz, M. A. (1971): *Gramática portuguesa*, Madrid, Gredos, 1971².
- Veiga, A. (1984): "Verbo latino e verbo galego. Notas para unha análise comparativa", comunicación presentada á *Segunda Reunión Galega de Estudos Clásicos* (Univ. de Santiago de Compostela, 1984), posteriormente en *Verba*, 13 (1986), 75-125.
- (1986): "Le système verbal du galicien. Survivance d'un état proto-roman occidental?", *Actes du XVIIIe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes* (Univ. de Trier, 1986), III, no prelo.
- (1987): "El presente histórico como hecho de sistema verbal", *Verba*, 14 (1987): 169-216.
- (1988): "Planteamientos básicos para un análisis funcional de las categorías verbales en español", comunicación presentada ó *III Coloquio Internacional de Hispanistas* (Univ. Karl-Marx de Leipzig, 1988), posteriormente en

- Wotjak, G. & A. Veiga (eds.): *La descripción del verbo español*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1990, 237-57.
- (1989a): "La sustitución del *futuro de subjuntivo* en la diacronía del verbo español", *Verba*, 16 (1989), 257-338.
- (1989b): "Sobre a reorganización das oposicións temporais en subxuntivo e subxuntivo irreal na diacronía do verbo hispánico", *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas* (Univ. de Santiago de Compostela, 1989), Santiago de Compostela, no prelo.
- (1990): "El subjuntivo en la apódosis irreal", *Actas del II Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española* (Univ. de Sevilla, 1990), no prelo.
- (próx.): *Condicionales, concesivas y modo verbal en español*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, no prelo.
- Woodcock, E. C. (1959): *A New Latin Syntax*, London, Methuen and Co., 1959, 4ª reimpr., 1968.
- Wright, L. O. (1931): "The disappearing Spanish verb form in *-re*", *Hispania*, 14 (1931), 107-14.
- (1932): *The -ra Verb Form in Spain. The Latin Pluperfect Indicative Form in its Successive Functions in Castilian, with a Table of Ratios of these Functions Compared with those of Parallel Forms*, Berkeley, University of California Press, 1932.
- (1933a): "The earliest shift of the Spanish *-ra* verb form from the indicative function to the subjunctive: 1000-1300 A. D.", *Language*, 5 (1933), 265-8.
- (1933b): "The *-se* Verb Form in the Apodosis", *Hispanic Review*, I (1933), 335-6.
- Xove, X. (1985): "As formas en *-ra* e *-se* na obra poética galega de Rosalía", *Actas do Congreso Internacional de Estudos sobre Rosalía de Castro e o seu Tempo* (Univ. de Santiago de Compostela, 1985), Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega - Universidade de Santiago de Compostela, 1986, III 133-49.